

Kandidatspeciale

Laura Soland Wang Larsen

”for Vore Undersaatters Helbred og Liv”

En undersøgelse af sognepræstens rolle i formidlingen og udbredelsen af statens vaccinationspolitik – mellem lokal autoritet, moralsk appel og folkelig skepsis i Danmark, ca. 1800-1820

Vejleder: Sidsel Eriksen

Dato: 2. juni 2025

Institutnavn:	SAXO-instituttet
Uddannelse:	Historie, SAXO-instituttet, Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet
Forfatter:	Laura Soland Wang Larsen (zxw160)
Titel og evt. undertitel:	"for Vore Undersaatters Helbred og Liv". En undersøgelse af sognepræstens rolle i formidlingen og udbredelsen af statens vaccinationspolitik – mellem autoritet, moralsk appel og folkelig skepsis i Danmark, ca. 1800-1820
Engelsk titel:	"For the Health and Lives of Our Subjects". A Study of the Parish Priest's Role in Communicating and Expanding the State's Vaccination Policy – Between Authority, Moral Appeal and Public Skepticism in Denmark, c. 1800-1820
Emnebeskrivelse:	Specialet undersøger sognepræstens rolle i den danske stats vaccinationsprogram i begyndelsen af 1800-tallet. Specialet søger at belyse i hvilken grad sognepræstens religiøse og administrative autoritet var afgørende for vaccinationens udbredelse i Danmark, samt hvordan denne indsats kaster lys over samfundsstrukturer, tillid og autoritet i det danske enevælde.
Vejleder:	Sidsel Eriksen
Dato:	2. juni 2025
Forsideillustration:	Maleri af Edward Jenner ved at administrere den første vaccination i 1796. Original titel: "Edward Jenner 1749-1823 performing the first vaccination against Smallpox in 1796" af Gaston-Theodore Melingue, 1879. (foto: Wikimedia Commons).
Antal tegn:	139.411 anslag
Normalsider:	58,08 ns

Forord:

Dette speciale er blevet til i forlængelse af en faglig og personlig interesse for samspillet mellem stat og religion i det danske enevælde – og særligt for prædikeneres store potentiale som historiske kilder. Gennem mit arbejde på Danske Talers prædikenprojekt har jeg fået øje på, hvor rige og komplekse prædikener er som tekstgenre, og hvordan de kan kaste nyt lys over autoritet, formidling og samfundsforståelse i historisk kontekst.

Specialet er skrevet i samarbejde med Danske Taler, hvor jeg gerne vil rette en særlig tak til min leder, Lasse Bruun Jonassen, for sparring og faglig inspiration, og for at dele min store interesse for specialets fund.

En stor tak skal ligeledes lyde til min vejleder, Sidsel Eriksen, for værdifuld og engageret vejledning, og feedback. Dette har været helt afgørende for specialet.

Til sidst vil jeg gerne takke min familie og venner for støtte, opbakning og tålmodighed undervejs i skriveprocessen.

Abstract

This thesis explores the role of the Danish parish priest in the state-run smallpox vaccination program during the early 19th century. At a time when medical innovation met cultural resistance, the state turned to an unexpected figure: the local clergyman. Acting not only as a religious leader but also as a civil servant, the parish priest came to embody the state's effort to promote public health in rural areas, where mistrust, tradition, and lack of access hindered the implementation of vaccination.

Drawing on a broad range of primary sources—including printed sermons, official decrees, personal accounts, and newspaper articles—this study investigates how the state utilized the priest's authority and how priests themselves interpreted and conveyed their dual role. Particular attention is given to the 1803 sermon by J. L. Hertel, which explicitly encourages parishioners to accept the vaccine. This source is analyzed not only for its rhetoric but as a reflection of local concerns and beliefs surrounding disease, morality, and authority.

The thesis situates itself within church, medical, and cultural history, offering a new angle by focusing on the religious communication of health policy. The analysis applies a context-sensitive, conceptually grounded approach and incorporates perspectives from the history of mentalities. Concepts such as authority, trust, enlightenment, and civic virtue are used to examine how the state relied on moral persuasion and local legitimacy rather than coercion to encourage vaccination.

By highlighting the communicative and symbolic power of the pulpit, this thesis shows how the parish priest became a key intermediary between state and population. The study ultimately argues that the priest's ability to combine religious language with state interests played a crucial role in promoting public health—and offers broader insight into how social trust and authority were negotiated in an absolutist society in transition.

Indholdsfortegnelse

Forord:.....	3
Abstract	4
Introduktion.....	6
<i>Problemformulering</i>	7
Magt og mellemlid – positioner i forskningen	8
<i>Sundhed og stat</i>	8
<i>Sognepræstens rolle</i>	10
<i>Prædikestolens magt og prædiken som historisk kilde</i>	13
<i>Almuens sygdomsforståelse og ”de kloge”</i>	15
<i>Kirken og rationalismen</i>	16
<i>Perspektiver og potentiale</i>	18
Teoretisk og metodisk tilgang	19
Begrebsafklaring	22
Kilderefleksion.....	24
Danmark i begyndelsen af 1800-tallet: Sundhed, sygdom og samfund.....	27
<i>Inokulation og vaccination</i>	29
Almuen, ”de kloge” og fravalget af vaccinen	34
<i>Kvaksalverforordningen af 1794</i>	36
Sognepræstens rolle som formidler og autoritet	38
<i>Præsten som bindeled mellem centralmagt og befolkning</i>	38
Prædiken som politisk og pædagogisk redskab.....	41
<i>Jørgen Staunings politiske prædiken</i>	43
<i>Lydighed og deltagelse</i>	45
Kirken i oplysningens tid	48
Mellem prædikestol og stat: J. L. Hertels prædiken	51
<i>Guds vilje: Det religiøse argument for vaccination</i>	51
<i>Viden og vaccination: Præsten som oplysningsformidler</i>	52
<i>Følelser og ansvar: Den blinde pige som moralsk appel</i>	55
<i>Fra prædikestol til statens forlængede arm</i>	56
Sognepræsten som vaccinator	57
<i>Statens brug af præsterne i vaccinationsprogrammet</i>	60
<i>Præsten som nøglefigur i statens sundhedspolitik</i>	62
Konklusion.....	65
Litteraturliste.....	68
Kildeoversigt.....	71

Introduktion

Da koppepidemierne rasede i Danmark i slutningen af 1700-tallet, og begyndelsen af 1800-tallet, var det ikke kun sygdommen, der udgjorde en udfordring i samfundet. Lige så stor en udfordring var modstanden mod den nye vaccine – og mod de embedsmænd som blev sat til at udbrede den. Hvordan overbevises en befolkning, der i århundreder havde søgt hjælp hos ”kloge folk” og bedt til Gud, om at lade sig vaccinere af staten? For den danske stat skulle løsningen hverken vise sig at være tvang eller læger alene – men i stedet sognepræsten.

I den undersøgte periode var sognepræsten nemlig langt mere end blot en religiøs figur. Han var også lokal embedsmand, moralsk autoritet og fungerede ofte som bindeled mellem stat, og befolkning. Staten havde i årtier arbejdet på at styrke præstens rolle i lokalsamfundene, ved bl.a. at pålægge ham ansvaret, for både skole- og fattigvæsen og derigennem indsætte ham som lokalsamfundenes primære embedsmand.¹ Præstegården var i begyndelsen af 1800-tallet ikke længere blot præstebolig, men agerede også lokalt samlingssted, og administrativt center i samfundene udenfor København.² Den lokale sognepræst fungerede derfor ikke blot som sjælesørger, og religiøs vejleder, men i høj grad også som menighedens primære kilde til nyheder og statslige beskeder i form af bekendtgørelser, og forordninger.³ Dette skabte et tillidsfuldt forhold mellem sognepræst, og menighed, som skulle vise sig at blive helt afgørende i vaccinationsprogrammet i begyndelsen af 1800-tallets Danmark. Som respekteret, og højtagtet autoritetsfigur, besad sognepræsten en position, der gjorde ham særligt velegnet til at overbevise en ellers overtroisk, og skeptisk befolkning, til at tage imod vaccinationen. Gennem prædikestolen

¹ Christian Elers Hertz, *Fattigreglementerne af 5. Juli 1803 og Placaten af 14. December 1810 med vedføjede nærmere Bestemmelser og Forandringer, samt nogle Anmærkninger*. (Fyens Stifts Adressecontoir og Bogtrykkerie, 1828) 2

² Jens Rasmussen, *Præstegården i lokalsamfundet. Dagligliv og kulturarv* (Aarhus Universitetsforlag, 2021) 39-40

³ Michael Bregnsbo, *Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed 1775-1800, belyst ved trykte prædikener og taler* (Den danske historiske Forening 1992) 12

kunne sognepræsten fremme oplysning, ansvar, og sundhed på en måde som befolkningen kunne genkende, forstå, og anerkende.

Den danske stat var hurtige til at udnytte sognepræsternes position, autoritet, og prædikestol, og allerede få år inde i vaccinationsprogrammet blev præsterne opfordret til at 'opmuntre' deres menigheder til vaccination, og meget gerne direkte fra prædikestolen.⁴ Dette vidner om en strategisk indsigt i, at statslige tiltag bedst kunne opnå lokal gennemslagskraft gennem eksisterende, lokale tillidspersoner. At vaccination blev formidlet via præsten, og ikke udelukkende af læger eller embedsmænd, som i klassisk forstand, rejser derfor spørgsmål om både autoritet, formidling, og samspillet mellem stat og kirke i et tidligt velfærdspolitisk perspektiv.

Denne sammenfletning af sundhed, religion, og statsmagt i en tid med megen kulturel uro, og frygt for sygdomme danner afsæt, for dette speciale som b.la. undersøger hvordan blev præsten en nøglefigur i udbredelsen af koppevaccinationen, og hvordan staten brugte prædikestolen som redskab til at ændre befolkningens adfærd.

Problemformulering

Dette speciale tager udgangspunkt i spørgsmålet om hvordan sognepræstens særlige rolle som både religiøs autoritet, og embedsmand muliggjorde en effektiv udbredelse af vaccinationen i det danske enevælde. Gennem en analyse af primære kilder såsom prædikener, forordninger, avis-kilder, og samtidsberetninger undersøges det hvordan staten gjorde brug af præstens position – og hvordan præsterne selv forholdt sig til denne opgave.

Specialet placerer sig i forlængelse af en række undersøgelser indenfor medicin -, kirke- og kulturhistorie, men adskiller sig ved at rette blikket mod den religiøse formidling af sundhedspolitik. Hvor tidligere forskning primært har fokuseret på lægestandens rolle eller statens

⁴ Gerda Bonderup, *En kovending – koppevaccinationen og dens udfordring til det danske samfund omkring 1800* (Aarhus Universitetsforlag, 2001) 85

reformer, belyses her præstens betydning som mellemmand, og moralsk autoritet i lokalbefolkningen.

Ved at kombinere mentalitetshistoriske perspektiver med begrebsanalyse undersøger specialet yderligere hvordan forestillinger om sygdom, ansvar, og autoritet blev formidlet fra prædikestolen. Dette åbner ikke blot, for en ny forståelse af vaccinationens udbredelse, men også af samfundets opfattelse af tillid, og legitimitet i en tid præget af forandring.

Specialets fokusperiode afgrænser sig fra 1800-1820, men kildemateriale fra midten af 1700-tallet, og frem til 1800, bruges i nogle tilfælde af analysen til at bibringe yderligere historisk kontekst, samt belyse pointer og begivenheder relevante for specialets undersøgelse.

Dette speciale undersøger altså sognepræstens rolle i statens vaccinationsprogram i begyndelsen af 1800-tallet. Med udgangspunkt i relevant kildemateriale, og sekundær litteratur undersøges det hvordan præsterne blev bragt i spil som autoriteter – og hvordan de selv forvaltede denne rolle. Der lægges vægt på forholdet mellem stat, kirke, og befolkning, samt den kulturelle, og religiøse forståelse af sygdom, og behandling i samtiden. Formålet er dermed at belyse, i hvilken grad sognepræstens religiøse, og administrative autoritet var afgørende, for vaccinationens udbredelse – og hvordan denne indsats kaster lys over både samfundsstrukturer, tillid, og autoritet i det danske enevælde.

Magt og mellemed – positioner i forskningen

Sundhed og stat

I diskussionen om statens sundhedspolitiske indsatser i 1800-tallets Danmark fremstår sognepræsten som en ofte overset, men afgørende figur. Hvor tidligere forskning ofte har haft fokus på statslige initiativer, og medicinsk historie, søger dette speciale at kaste lys over præstens rolle som bindeled mellem myndigheder, og befolkning, ifm. koppevaccinationsprogrammet. Udgangspunktet er spørgsmålet om hvordan sundhedsformidling blev forankret i de lokale samfund, og hvilken betydning den gejstlige autoritet havde i en tid præget af epidemier, skepsis, og opbrud. I det følgende diskuteres den eksisterende forskning i relation til statens sundhedsstrategier, sognepræstens samfundsrolle, kirkens udfordringer i perioden, og anvendelsen af prædikener som historisk kildetype.

Idet den relevante historiografi i sig selv ikke er særligt bred, ses det ofte at samme forsker har forfattet flere undersøgelser indenfor det valgte felt. Særligt forskere som Michael Bregnsbo, og Gerda Bonderup går igen i dette speciale da disse har forfattet flere værker som er relevante, for undersøgelsen. Manglen på variation af forskere i historiografien anerkendes som suboptimal, men forsøges at udbedres bedst muligt ved at inddrage så mange relevante undersøgelser som muligt, og ved at belyse faglige nuancer ved hver enkelt undersøgelse.

Den danske stats initiativer ifm. folkesundhed er tidligere blevet redegjort for, af blandt andre Gerda Bonderup, både i *Det Medicinske Politi, Sundhedspolitikken i Danmark 1750-1860*⁵ og i *En kovending*⁶. Bonderup synes overordnet set at være en dominerende forsker indenfor emnet om den statslige involvering af danskernes sundhed i 1700- og 1800-tallet, især ifm. koppevaccinationen. Bonderup beskæftiger sig igennem samtidigt kildemateriale af forskellig karakter, med landets sundhedstilstand i perioden, og hvordan den danske befolkning, stat, og sundhedsmyndigheder skulle reagere på en ny opfindelse som vaccinen. Statens involvering i gennemførelsen af det originale vaccinationsprogram, og i denne forbindelse især tvangsvaccination, synes at være fællesnævneren i begge Bonderups værker. Brugen- eller fravalget af tvang når det kom til sundhedspolitiske tiltag synes dermed at være et centralt emne i diskussionen om koppevaccinen i Danmark. Da Danske Kancelli i den undersøgte periode nægtede at indføre officiel tvangsvaccination, måtte man i stedet finde mere kreative midler til at overtale danskerne til at tage imod vaccinen. På denne måde ville man opnå kontrol over de gentagne epidemier af kopper som landet gennemgik, og derigennem styrke folkesundheden. Man vurderede dette at ville være til gavn for både befolkning og stat.

Dette skulle føre dem til en helt oplagt samfundsfigur, nemlig sognepræsten. Bonderup fokuserer i sine analyser nemlig ligeledes på sognepræstens involvering i koppevaccinationsprogrammet i 1800-tallet, men fokuserer i endnu højere grad på statens motivation, og fremgangsmåde når det kom til optimering af folkesundheden. Det er dog netop i forbindelsen mellem stat, og præst at

⁵ Gerda Bonderup, *Det Medicinske Politi, Sundhedspolitikken i Danmark 1750-1860* (Aarhus Universitetsforlag 2006)

⁶ Bonderup, *En kovending – koppevaccinationen og dens udfordring til det danske samfund omkring 1800* (Aarhus Universitetsforlag, 2001)

dette speciale forsøger at bidrage med nye indsigter. Hvor tidligere forskning i høj grad har haft enten lægefagligt, politisk eller administrativt fokus, synes sognepræstens rolle som moralsk autoritet, og formidler at have fået relativt begrænset opmærksomhed, særligt i relation til mere konkrete sundhedspolitiske tiltag som vaccinationen.

For at forstå hvordan statens sundhedspolitiske visioner blev udført i praksis i lokalsamfundene, må sognepræstens rolle som embedsmand, og formidler undersøges nærmere. Flere forskere har i den forbindelse særligt fokuseret på præstens centrale funktion i lokalsamfundet. På tværs af historiografien vedrørende præsternes samfundsrolle i 1700- og 1800-tallet, spænder undersøgelserne fra præsterne i de små samfunds rolle som vigtige embedsmænd, til de mere fremstående københavnske præsters syn på samfund, og oplysning. Dog er det langt fra al den vedrørende forskning i historiografien som har sognepræsterne selv som primært fokus, og undersøgelsesnes brug af kildemateriale spænder ligeledes vidt. I nogle undersøgelser synes det kildemæssige fundament at være baseret næsten udelukkende på trykte prædikener hvorimod andre i højere grad baserer undersøgelse på beretninger, dagbøger, og kirkebøger. Der synes dog, på trods af forskelligartet kildemateriale, at være en gennemgående konsensus om at præsterne i perioden var store autoritetsfigurer med varierende ansvar, og opgaver. Denne alsidighed i præstens rolle vurderes at gøre ham til en interessant case i undersøgelser af statslig reformformidling i et samfund præget af tradition, lokalkultur, og tillidsbaserede relationer, som dette speciales undersøgelse.

Sognepræstens rolle

En af de forskere som særligt har undersøgt præstens rolle som embedsmand, udenfor hovedstaden, er Jens Rasmussen. I sin bog *Præstegården i lokalsamfundet*⁷, kalder Rasmussen endda 1800-tallet for sognepræsternes 'storhedstid'⁸. I dette værk redegør Rasmussen, for særligt præstegårdens funktion i lokalsamfundene i Danmark i 1800-tallet, og herigennem præstens funktion som lokal embedsmand, fremfor traditionel sognepræst. Rasmussens undersøgelse er baseret på beretninger, dagbøger, og forordninger fra perioden, hvilket giver Rasmussens

⁷ Jens Rasmussen, *Præstegården i lokalsamfundet. Dagligliv og kulturarv* (Aarhus Universitetsforlag, 2021)

⁸ Ibid. 28

undersøgelse et mere erindringshistorisk perspektiv. Rasmussens fremstilling af sognepræsterne udenfor København som højt stillede embedsmænd understøttes ligeledes af Erik Nørr, i bogen *Præst og Administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800-1841*⁹. I dette værk redegør Nørr detaljeret, for sognepræsterne på landets alsidige funktioner, og hvordan disse opgaver skulle blive pålagt præsten. Nørr belyser, på baggrund af b.la. officielle forordninger, og personlige beretninger, hvordan præsterne b.la. blev ansvarlige, for den lokale fattigforsorg, og skolevæsen, hvilket belyser, og understreger præsternes tætte forhold til deres menighed. Både Rasmussen, og Nørr viser hvordan præsten ofte var en nøglefigur i lokalsamfundet som forvaltede både åndelige, og praktiske opgaver. Det var netop præstens dobbelte rolle som både sjælesørger, og embedsmand der gjorde ham ideel som statens forlængede arm.

Sognepræsternes rolle som embedsmænd i de danske lokalsamfund, vurderes at have været en refleksion af sognepræsternes tætte forhold til den danske stat. Dette forhold er b.la. undersøgt af Michael Bregnsbo som i bøgerne *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Udviklingen i præsternes syn på samfundsorden og statsmagt i Danmark 1750-1848, belyst ved trykte prædikener*¹⁰ og *Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed 1775-1800, belyst ved trykte prædikener og taler*¹¹, undersøger hvordan præsterne igennem deres arbejde i høj grad udbredte – og i nogle tilfælde gennemførte - statslige initiativer. Bregnsbos undersøgelser redegør både, for gudstjenester- og prædikeneres bestemmelser i perioden, samt fokuserer på hvordan prædikenen i sig selv – og selve prædikestolen – blev instrumenter til at fremme statslige initiativer, og interesser. Bregnsbo understreger b.la. sognepræstens forhold til staten ved at belyse præsternes lovbestemte ansvar, for at videreformidle nye forordninger, og offentlige bekendtgørelser direkte fra prædikestolen.¹² Bregnsbos undersøgelser baseres på trykte prædikener, og taler hvorved han

⁹ Erik Nørr, *Præst og Administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800-1841* (GEC Gads Forlag, 1981)

¹⁰ Michael Bregnsbo, *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Udviklingen i præsternes syn på samfundsorden og statsmagt i Danmark 1750-1848, belyst ved trykte prædikener* (Museum Tusculanums Forlag 1997)

¹¹ Michael Bregnsbo, *Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed 1775-1800, belyst ved trykte prædikener og taler* (Den danske historiske Forening 1992)

¹² Ibid. 12

adskiller sig fra f.eks. Rasmussen og Nørr. De tre forskere finder dog fælles grundlag i interessen, for sognepræsternes forankring i det danske samfund i 1700- og 1800-tallet, men har hvert sit fokus, og kildemæssige grundlag, hvilket gør undersøgelserne vidt forskellige, og hermed også konklusionerne. Dog forholder hverken Rasmussen eller Bregnsbo sig specifikt til sognepræstens involvering i koppevaccinationsprogrammet og adskiller sig hermed fra Nørr som b.la. belyser den markante samfundsrolle som vaccinator, og vaccinationsformidler omend i begrænset omfang, sammenlignet med dette speciales undersøgelse.

Bregnsbos undersøgelser belyser dog særligt sognepræstens rolle som embedsmand, og udsending af staten. Bregnsbo vurderer at staten skulle have set stort potentiale i at indsætte sognepræsten som primær embedsmand, og statslig formidler, særligt i de mindre lokalsamfund hvor man havde svært ved at påvirke borgerne. Det fremgår, i Bregnsbos undersøgelser, hvordan staten var fuldkomment klar over den strategiske værdi af sognepræstens forhold til lokalbefolkningen hvorfor man valgte at bruge netop ham til at gennemføre initiativer, som man ellers have svært ved – som f.eks. vaccination.

Teolog og kirkehistoriker Poul Georg Lindhardt bakker i sin bog *Stat og kirke*¹³ op om Bregnsbos konklusioner. I bogen vurderer Lindhardt at de danske sognepræster siden midten af 1600-tallet langsomt var blevet kørt i stilling, som loyale embedsmænd omkring i landet af den danske stat.¹⁴ Idet Lindhardts undersøgelses fokus ligger på en overordnet redegørelse, for forholdet mellem gejstligheden, og staten gennem dansk historie, fremstår denne mere overordnet end Bregnsbos. Idet Lindhardt overskuer en bred tidslinje med enkelte nedslag - som vurderes relevante, for dette speciale - fremstår hans undersøgelse af sognepræstens forhold til staten i den undersøgte periode mere overfladisk end Bregnsbos. Lindhardt undersøger dermed ikke dette forhold yderligere – ligeledes er sognepræstens forbindelse til koppevaccinen ej heller undersøgt i dette værk. Lindhardts undersøgelse adskiller sig derudover fra Nørres, og Rasmussens da den i høj grad af er præget af overordnede teologiske, og kirkehistoriske aspekter hvorfor værket ikke yderligere undersøger præstens rolle på landet eller hvordan denne blev til.

¹³ Poul Georg Lindhardt, *Stat og kirke*, 2. reviderede udgave (Lindhardt og Ringhof 2022)

¹⁴ Ibid. 72-73

Sognepræstens indflydelse på den danske befolknings adfærd og tankegang undersøges dog af Morten Skydsgaard i bogen *Fra pest til corona*¹⁵, hvori det belyses hvordan tilslutningen til f.eks. vaccination steg i de små lokalsamfund når præsten selv opfordrede til dette, selv vaccinerede eller lod sig vaccinere.¹⁶ Skydsgaards fokus i dette værk er dog at undersøge dansk epidemi- og sygdomshistorie kronologisk hvori koppesyggen, og den dertilhørende vaccine blot er et kapitel blandt mange. Derfor synes Skydsgaards konklusioner om præstens involvering i koppevaccinationsprogrammet at fremstå overordnede, og i nogen udstrækning overfladiske, men alt andet lige bakker disse op om en større konsensus i historiografien om præsten som nøglefigur i koppevaccinationsprogrammet. Skydsgaards undersøgelse omhandler derfor ikke udelukkende koppevaccinationsprogrammet eller går yderligere i dybden med præstens rolle som dette speciale søger at gøre, men er nærmere en mere overordnet undersøgelse af dansk epidemihistorie, og vaccinationshistorie. Ligeledes fremstilles sognepræsten som vaccinator kort i Edvard Gotfredsens bog *Medicinens historie*¹⁷, men behandles – meget som i Skydsgaards værk – som en fodnote i en større fortælling om epidemi, og medicinske opfindelser som vaccinationen. Dog vurderes det i dette værk at præstens praktiske rolle i vaccinationsprogrammet var afgørende.

Men præstens rolle rakte videre end blot det administrative, og medicinske arbejde. Gennem prædikestolen havde han også adgang til en betydelig moralsk, og kommunikativ magt, som staten i stigende grad søgte at bruge.

Prædikestolens magt og prædikenen som historisk kilde

Præstens og prædikestolens magt i perioden skulle som sagt ikke undervurderes. Gejstligheden i perioden syntes at have haft klare holdninger til det samfund de indgik i, og den politik som førtes i perioden. I Bregnsbos artikel ”Den danske vej: Om traditionen for den danske konsensuskultur”¹⁸ fremgår det bl.a. hvordan prædikestolen var et magtfuldt værktøj i perioden, og ofte blev brugt til

¹⁵ Morten Skydsgaard, *Fra pest til corona* (Aarhus Universitetsforlag 2021)

¹⁶ Ibid. 29

¹⁷ Edvard Gotfredsen, *Medicinens historie* (Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1973)

¹⁸ Michael Bregnsbo, ”Den danske vej: Om traditionen for den danske konsensuskultur”. *Jyske Samlinger*, 01 (1996)

netop at fremme statens værdier, og initiativer.¹⁹ Bregnsbos undersøgelser af sognepræsternes samfundsrolle, og magtposition er udfærdiget ud fra kildemateriale primært bestående af trykte prædikener, og religiøse taler. Ifølge Bregnsbo har der ikke før hans undersøgelser været lavet lignende i Danmark hvori kildematerialet overvejende har bestået af prædikener.²⁰ Bregnsbo viser altså hvordan prædikestolen blev brugt til at formidle statens budskaber, og bruger selv prædikener i praksis som kildemateriale, men uden at inkludere en egentlig metodisk refleksion over prædikenens karakter som historisk kilde.

Det skal dog understreges at dette speciale ikke behandler prædikener som kildetype i en selvstændig metodisk analyse. Prædikenerne anvendes i specialets analyse primært som historiske dokumenter, der belyser præsternes rolle, og udsagn, sat i kontekst af koppevaccinationsprogrammet. Diskussion af prædikenens potentiale som historisk kilde er således ikke en del af specialets analyse, men inddrages her i denne diskussion, for at pege på en bredere faglig mulighed, som rækker ud over dette speciales undersøgelse.

På trods af prædikenens centrale rolle i datidens samfund, er prædikener som historisk kildemateriale bemærkelsesværdigt underbelyst i den danske forskning. Bregnsbo udfærdiger sine undersøgelser på baggrund af en bred samling prædikener, men reflekterer ikke yderligere over prædikenens funktion eller potentiale som historisk kilde. Prædikener som kilder er ikke blot ofte fravalgte i relation til koppevaccinen, men helt generelt i historiske undersøgelser. Den amerikanske historiker David B. Chesebrough har i flere artikler, herunder "The Civil War and the use of Sermons as Historical Documents"²¹ og "Sermons as Historical Documents"²², argumenteret for, prædikenens kildeværdi i studiet af samtidens kultur, og politik. Selvom Chesebrough arbejder med amerikanske præster, og prædikener, er hans metodiske pointer direkte overførbare til dansk kontekst. Hans konklusion, at "to read an adequate sample of sermons (...)

¹⁹ Ibid. 325

²⁰ Bregnsbo, *Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed*, 11

²¹ David B. Chesebrough, "The Civil War and the use of Sermons as Historical Documents". *OAH Magazine of History*. Vol. 8, No. 1 (Fall 1993)

²² David B. Chesebrough & Lawrence W. McBride, "Sermons as Historical Documents: Henry Ward Beecher and the Civil War". *The History Teacher*, Vol. 23, No. 3 (May 1990)

is an important step in grasping the essence of that society and culture”²³, understøtter netop en af dette speciales påstande: at prædikener ikke blot kan ses som religiøse taler, og dokumenter, men som aktiv formidling af statslige, moralske, og kulturelle budskaber. Prædikener synes altså at være særligt brugbare til forståelsen af hvad der taltes om i de enkelte lokalsamfund, hvad der optog mennesker i en givet tidsperiode, og hvordan statslig kommunikation så ud udenfor storbyen. Denne tilgang synes i dansk kontekst stadig at være udforsket, og peger på et væsentligt potentiale, for videre forskning. Chesebroughs amerikanske perspektiv understøtter idéen om prædikenen som bindeled mellem samtidens politiske, kulturelle, og religiøse diskussioner. Dette speciale peger på et tilsvarende behov i dansk forskning: at forstå prædikenen ikke blot som et religiøst dokument, men som konkret, og lokal formidling af politiske tiltag og sundhedsmæssige tiltag. Det anses derfor som en faglig mulighed, at fremtidige studier kan anvende prædikener mere systematisk til at belyse særligt de danske lokalsamfund, og kultur, samt hvordan nyheder, statslige reformer, og sundhed formidledes.

Almuens sygdomsforståelse og ”de kloge”

Et centralt aspekt af vaccinationsprogrammets udfordringer i 1800-tallets Danmark var almuens forhold til både autoritet, sygdom, og sundhedsinitiativer. Skydsgaard, og Bonderup peger begge på hvordan almuen ofte var præget af traditionelle sygdomsforståelser, og en vis skepsis overfor nye medicinske frembrud.²⁴ Dette menes af Skydsgaard b.l.a. at bunde i overtro, og kultur.²⁵ Man havde en dyb forankring i lokale praksisser, og traditioner, samt en tro på at sygdomme var en naturlig del af livet som skulle overstås.

Almuens særskilte traditioner når det kom til helbred, og sygdomsbehandling, mener Skydsgaard yderligere kan anskues som et resultat af dårlig adgang til autoriseret lægehjælp, og mangel på ressourcer, hvilket førte de fattigste til at søge uautoriseret, og traditionel hjælp i form af lokale

²³ Ibid. 26

²⁴ Edvard Gotfredsen, *Medicinens Historie*, tredje udgave (Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1973) 278

²⁵ Morten A. Skydsgaard, ”1809: Lægevidenskab” i *Danmark bliver Danmark, Krig, damp og genier i 1800-tallet* (Aarhus Universitetsforlag 2014) 1

”kloge”.²⁶ Almuens brug af lokale uautoriserede behandlere undersøges tillige af Bonderup i artiklen ”De ”kloge” folk og det danske samfund”.²⁷ Heri fremstiller Bonderup som Skydsgaard, årsagerne til at de fattigste danskere søgte traditionel, og uautoriseret lægehjælp fremfor den statsautoriserede distriktslæge. Bonderup adskiller sig dog fra Skydsgaard idet Bonderups undersøgelse fremstår langt mere detaljeret, og går i dybden med b.la. hvilke forordninger der kom i spil som resultat af almuens sygdomsvaner. Skydsgaard derimod beskæftiger sig langt mere overordnet til emnet, og fokuserer i højere grad på tilblivelsen af det danske sundhedssystem. Begge undersøger dermed hvordan folkesundheden i praksis blev forbedret i Danmark, og hvilke udfordringer staten stødte på i den forbindelse, men ud fra vidt forskellige tilgange, og med forskellige formål. Bonderups undersøgelse lægger i højere grad vægt på monopoliseringen af lægefaget, og statens forsøg på at indskrænke de uautoriserede behandlere, samt disses påvirkning af datidens samfund. Herimod forholder Skydsgaard sig langt mere overfladisk til emnet, og bruger i højere grad de ”kloge folk” og almuens kultur som et nedslag i en større fortælling om folkesundhed. Fælles, for begge undersøgelser er dog at ingen af de to forholder sig til koppeepidemierne i perioden, og i forlængelse heraf statens håndtering af disse i form af vaccinationsprogrammet.

Kirken og rationalismen

Mens almuens traditionelle sygdomsopfattelser, og behandlingsformer blev udfordret, var også kirken under forandring. Oplysningstidens tanker udfordrede den gejstlige autoritet, og tvang præsterne til at gentænke deres rolle i et samfund i hastig forandring.

Præstens udfordringer igennem slutningen af 1700-tallet, og begyndelsen af 1800-tallet behandles b.la. af Hal Koch i bogen *Danmarks Kirke gennem Tidende*²⁸ og af Carsten Bach-Nielsen og Jens Holger Schjørring i *Kirkens Historie*.²⁹ Disse undersøgelser fokuserer begge på hvilke

²⁶ Skydsgaard, ”1809: Lægevidenskab”, 1

²⁷ Gerda Bonderup, ”De ”kloge” folk og det danske samfund. Kvaksalverforordningen af 5/9-1794 og de første 30 år derefter”, *Historisk Tidsskrift* 01 (1997)

²⁸ Hal Koch, *Danmarks Kirke gennem Tiderne* (Gyldendal 1965)

²⁹ Carsten Bach-Nielsen & Jens Holger Schjørring, *Kirkens Historie* (Hans Reitzels Forlag 2012)

udfordringer oplysningstiden medførte, for kirken, og præsterne i Danmark. Nye strømninger af begreber som fornuft, erfaringer, og videnskab gennemsyrede den offentlige debat, og mange af gejstligheden var bekymrede, for hvordan disse ville påvirke kirken.³⁰ Hvor Bach-Nielsens og Schjørrings fokus i højere grad ligger på klassiske oplysningstanker om fornuft, og medicinske opdagelser, vurderer Koch i stedet at historievidenskabens fremgang var særligt udfordrende, for datidens kirke, idet denne begyndte at kritisere selve Bibelens tilblivelse. Fælles, for de to undersøgelser er dog, enigheden om at den danske kirke i traditionel form var presset i den undersøgte periode, af nye tanker, og opdagelser. Ting som gav befolkningen grund til at sætte spørgsmålstejn ved religionens aktualitet, og udformning i et moderne samfund.

De to undersøgelser peger derfor begge på hvordan oplysningstidens strømninger, og videnskabelige fremskridt stillede nye krav til kirkens rolle, og relevans. Ifølge Koch var det især den nye historiske videnskab der udfordrede kirkens autoritet ved at insistere på b.la. kildekritik, og en sekulær forståelse af fortiden, og fortidige begivenheder, hvilket skabte grobund, for en mere kritisk tilgang til Bibelen.³¹ Bach-Nielsen og Schjørring viser ligeledes hvordan nye idéer om fornuft, og individets ret til selv at tage stilling til religiøse spørgsmål udhulede grundlaget, for en kirke der talte med én sand, og autoritativ stemme.

Disse udfordringer tvang altså præsterne til at genoverveje deres rolle i samfundet. Som det fremgår af forskernes undersøgelser, blev præstens funktion gradvist udvidet fra åndelig vejleder til en slags oplysningsformidler, og praktisk samfundsaktør. Det betød, at b.la. prædikenen i stigende grad blev et værktøj til at forene religiøse budskaber med samtidens krav om rationalitet, og nytte. Evangeliet måtte nu gives i en form som menigheden kunne forstå, og anvende i deres daglige liv, og prædikenen måtte reflektere det moderne samfund man begik sig i, og de samfundsproblemer man oplevede som borger. Dette understøttes desuden af Nørres, Rasmussens og Bregnsbos observationer af at præsten ikke blot prædikede, men også agerede rådgiver, kommissionsformand, og sundhedsformidler.

³⁰ Ibid. 108

³¹ Koch, *Danmarks Kirke*, 106

Bach-Nielsen og Schjørring betoner desuden, at denne udvikling ikke var udtryk for et opgør med kristendommen i sig selv, men en søgen efter en ny form for religiøs relevans i en tid præget af oplysning og forandring.³² Deres vurdering af, at kristendommens overlevelse afhang af dens evne til at tilpasse sig, er central for forståelsen af, hvorfor præstens rolle i vaccinationsprogrammet var så afgørende. Præsten blev bindeleddet mellem tro og viden.

Perspektiver og potentiale

Denne forskningsdiskussion har belyst hvordan sognepræsten i 1800-tallets Danmark fungerede som en central figur i statens sundhedspolitiske strategi. Gennem sekundær litteratur er det blevet tydeligt at præstens position mellem stat, og befolkning gjorde ham til en uundværlig aktør i udbredelsen af vaccinationen. I en tid præget af fattigdom, skepsis, og lokale traditioner var præstens autoritet, og nærhed afgørende, for statens muligheder, for at påvirke især landbefolkningen uden at gribe til officiel tvang. Diskussionen har desuden vist hvordan både prædikener, og præstens øvrige virke kan give værdifuld indsigt i samtidens samfundsforhold, og kulturelle dynamikker. I samspillet mellem oplysning, tradition, embedspligt, og sjælesorg, trådte præsten i perioden frem som både statens stemme, og folkets fortolker. Det er netop i denne dobbelthed at præstens historiske betydning vurderes at skulle forstås. Specialets konklusioner peger yderligere på flere mulige, og vigtige veje, for fremtidig forskning. For det første synes prædikener at være overset, og undervurderet kildemateriale, som med fordel kan inddrages systematisk i undersøgelser af statslig formidling, moralsk påvirkning, og lokal kultur. For det andet kan der med fordel rettes opmærksomhed mod lokale variationer i vaccinationsprogrammet hvor sognepræstens rolle, og samspil med almuen kunne kortlægges nærmere. Heri kunne det være interessant at undersøge sognepræsternes formidlingsstil ifm. vaccinationsprogrammet i mere ortodokse kristne samfund i Danmark i perioden som f.eks. Bornholm.

Endelig peger både Bonderup, Skydsgaard, og Nørr på den kompleksitet der karakteriserer forholdet mellem stat, embedsværk, og lokalbefolkning i perioden. Der er et yderligere behov, for studier der dykker ned i det krydsfelt hvor sundhed, autoritet, og tradition mødes. Med dette speciale har jeg forsøgt at tage et første skridt i denne retning. Derfor synes dette speciale ikke blot

³² Bach-Nielsen & Schjørring, *Kirkens Historie*, 376

at have bidraget med en ny vinkel på sognepræstens funktion i den undersøgte periode, men også med en metodisk overvejelse om, hvordan prædikener kan anvendes i fremtidige historiske studier af sundhedsformidling, og samfundsreformer.

Teoretisk og metodisk tilgang

Dette speciale tager ikke udgangspunkt i én samlet teori eller specifik teoretiker. I stedet arbejder jeg med en begrebsorienteret og kontekstsensitiv tilgang som forsøger at tage højde, for den kompleksitet, der kendetegner forholdet mellem stat, kirke, og befolkning i den undersøgte periode.

Udgangspunktet, for analysen er en historisk forståelse af samfund, autoritet, og kultur, hvor sognepræstens dobbelte rolle som både embedsmand, og religiøs figur undersøges i relation til statens indsats i vaccinationsprogrammet.

Jeg anskuer de historiske aktører som både præget af deres samtid, og som med-skabere af denne. Analysen tager derfor afsæt i de begreber der opstår i samspillet mellem kildematerialet, og den eksisterende historiografi. Et af de begreber som har vist sig særligt centrale, er f.eks. *autoritet* – forstået ikke blot som noget formelt givet, men også som noget, der etableres gennem tillid, social placering, og relationel anerkendelse. Sognepræsten ses her som en lokal autoritet hvis gennemslagskraft beroede på hans dobbelte legitimitet som statens repræsentant og som sjælesørger i lokalsamfundet. Denne forståelse er b.l.a. inspireret af Bregnsbos undersøgelser af præstens moralske, og samfundsmæssige rolle i det danske enevælde.

Jeg undersøger desuden spændingsfeltet mellem oplysning, og modstand. Staten, og de øvre samfundslag anså oplysning som en forudsætning, for at udbrede vaccinen, særligt i mødet med almuen der ofte blev fremstillet som præget af tradition, overtro, og uden fornemmelse, for rationalitet. I specialet forstås oplysning dermed ikke blot som en formidling af viden, men som en moralsk, og socialt regulerende praksis hvori vaccinationen blev koblet til ansvar, pligt, og næstekærlighed. Denne kobling kan spores både i prædikener, og officielle dokumenter fra perioden, og underbygges af nyere historiske analyser, især af Bonderup, og Nørr som har belyst præstens rolle i lokal sundhedskommunikation, og tillidsopbygning.

Udover begreber som *autoritet*, og *oplysning* inddrager jeg også mentalitetshistoriske perspektiver, for at belyse samtidens opfattelser af sygdom, skæbne, og Guds vilje. Forestillinger om koppper som guddommelig straf eller naturlig renselse, og om vaccinationen som et indgreb i naturens orden, betragtes i denne undersøgelse ikke kun som udtryk, for manglende viden, men som en del af en bredere kulturel, og religiøs forståelseshorisont. Denne tilgang gør det muligt at undersøge ikke blot, hvad folk gjorde, men hvordan de forstod, følte, og fortolkede de forandringer de oplevede. Dette bliver særligt relevant i analysen af sognepræsternes formidling, hvor religiøs, følelsesmæssig, og politisk autoritet ofte kædedes sammen.

Et konkret eksempel er analysen af J. L. Hertels prædiken som i specialet behandles som en central kilde. Hertel forsøger i denne prædiken at balancere mellem rationel oplysning, og følelsesmæssig appel, og at forene kristen tro med statslig sundhedspolitik. Prædikenen var en mulighed, for at udtrykke, og nuancere tidens opfattelser af sygdom, ansvar, og moral på en måde, der forbandt religiøse forestillinger med statens politiske hensigter.

Prædikener spiller en særlig rolle i dette speciales kildemateriale, og kræver en metodisk overvejelse. Prædikenen er ikke blot en religiøs tekst, men en offentlig kommunikationsform hvor præsten taler med både moralsk, og institutionel autoritet. I perioden var prædikestolen et formidlingsværktøj, for statens budskaber, og prædikenen kunne fungere som både belæring, vejledning, og autoritetsudøvelse. I analysen anvendes prædikenerne derfor ikke alene som religiøse ytringer, men som samtidige kilder til forståelsen af politisk- og social formidling. Prædikenen bliver her betragtet som en sammensat kildetype der både afspejler gejstlighedens ideologiske position, præstens lokale rolle, og statens indirekte kommunikation med befolkningen. De bruges derfor ikke blot til at afdække præstens holdninger, men til at identificere de strategier hvori religiøs, og sundhedsmæssig autoritet blev forbundet.

Samtidig er det væsentligt at anerkende prædikenenes særlige karakter som performativ kilde – dvs. som en tekst der ikke kun beskriver, men forsøger at påvirke. Når Hertel eksempelvis opfordrer til vaccination, sker det med intentionen om at ændre adfærd. Det betyder at prædikenen både rummer eksplicit argumentation, og implicitte forestillinger om samtiden. Netop derfor er den brugbar som historisk kilde til forståelsen af værdier, autoritet, og samfundsopfattelse i en givet historisk periode.

Jeg trækker her på kulturhistoriske tilgange, b.la. repræsenteret ved Chesebrough der understreger kommunikationens betydning i forståelsen af fortidens samfund, og som også ses i Chesebroughs

metodiske overvejelser om prædikener som historiske kilder. Hvor Chesebrough arbejder i en amerikansk kontekst, viser hans arbejde, at prædikener med fordel kan anvendes til at belyse samtidens normer, og samfundsmæssige værdier – en pointe som jeg med dette speciale forsøger at overføre til en dansk sammenhæng.

Specialet undersøger derfor også prædikenen som redskab – både politisk, og pædagogisk. Jeg undersøger hvordan prædikestolen blev brugt til at kommunikere moralske forventninger, og samfundsmæssige normer om ansvar, lydighed, og borgerdyd. Her trækker jeg igen på Bregnsbos studier af præstens rolle som formidler af statens politiske budskaber.

Afslutningsvis retter analysen blikket mod de samfundsmæssige strukturer, og det politiske klima i perioden. Statens fravalg af officiel tvangsvaccination kan b.la. ses i lyset af erfaringerne fra Den Franske Revolution, og ønsket om at bevare stabilitet, og tillid. I stedet opstod der behov, for alternative former, for adfærdsregulering hvor sognepræsten kom til at spille en helt central rolle som formidler mellem stat, og befolkning. Denne pointe bygger på blandt andre Nørres, og Rasmussens undersøgelser af præstens betydning i lokal forvaltning, og samfundsmæssig regulering.

Metodisk er specialet baseret på kvalitative analyser af primære kilder, herunder prædikener, officielle forordninger, lægelige observationer, avisartikler etc. Disse kilder er læst kontekstuel med særlig vægt på sprogbrug, argumentationsformer, og forestillinger om autoritet, oplysning, og tro. Jeg har dermed ikke blot været optaget af, hvad der bliver sagt i kilderne, men også af hvordan det siges – og hvad det kan fortælle om de underliggende kulturelle, og samfundsmæssige forståelser i samtiden.

Begrebsafklaring

I dette speciale bruges flere begreber til bedst muligt at belyse, og undersøge de danske sognepræsters involvering i koppevaccinationsprogrammet. Da nogle af begreberne har en særlig betydning i den historiske kontekst, og ikke altid forstås på samme måde i dag, uddybes de her, for at tydeliggøre hvordan de anvendes i analysen.

Sognepræst

I den undersøgte periode var sognepræstens rolle langt mere omfattende end blot at prædike søndag formiddag. Præsten var også ansvarlig, for både fattigforsorg, og skolevæsen i lokalsamfundet, og havde pligt til at videreformidle statslige bekendtgørelser til menigheden. Sognepræstens dobbelte rolle som både lokal sjælesørger, og embedsmand gav ham en helt særlig autoritet i samfundet, hvilket skulle gøre ham til en nøglefigur i implementeringen af vaccinationsprogrammet. I dette speciales analyse anvendes begrebet til at belyse hvordan netop denne autoritet, og samfundsposition kunne gøre præsten til en nøglefigur i formidlingen, og gennemførelsen af vaccinationsprogrammet.

Vaccination og indpodning

Vaccination forstås i denne sammenhæng som den moderne praksis introduceret af Edward Jenner i slutningen af 1700-tallet, i kontrast til den tidligere anvendte 'Inokulation', også kendt som 'Variolation'. I den undersøgte periode blev ordet 'indpodning' brugt som synonym, for både vaccination, og inokulation, og det er dermed kun muligt at afgøre hvilken medicinsk metode der har været tale om, ved at undersøge det givne årstal. Omtales indpodning før 1796³³, forstås det at her er tale om inokulation, og ikke vaccination. Omtales ordet derimod efter vaccinationens opdagelse, forventes der at være tale om vaccination. I dette speciales analyse er henholdsvis 'inokulation' og 'vaccination' brugt, for at undgå forvirring, mens 'indpodning' kun vil fremgå i citeringer af primære kilder. Konteksten vedrørende disse citater skulle gerne være fyldestgørende til at understrege hvilken metode der er tale om i det givne tilfælde.

³³ Edward Jenner opfinder vaccinationen i 1796, hvorfor al brug af ordet 'indpodning' før dette årstal referer til inokulation og ikke vaccination.

Vaccinationen blev derudover ikke kun set som et sundhedsmæssigt fremskridt, men også som en politisk, og moralsk opgave, for staten. Begrebet anvendes altså her til at undersøge hvordan vaccinationen blev implementeret som en del af folkesundhedspolitikken, og hvordan dennes succes var afhængig af accept, og tillid i befolkningen – særligt iblandt almuen.

Oplysning

Oplysning bruges på to måder i dette speciale, og refererer både til oplysningstidens idéer om fornuft, viden, og moral – og til den konkrete praksis hvorved staten forsøgte helt lavpraktisk at oplyse borgerne om sygdom, sundhed, og samfundspligt. I analysen bruges begrebet b.l.a. til at undersøge hvordan præsten formidlede oplysning til sin menighed, og hvordan prædikenen fungerede som et redskab til at forene religiøs tro med tidens videnskabelige, og politiske idealer.

Borgerdyd og samfundssind

Borgerdyd forstås i dette speciale ud fra den samtidige gejstlighed, og stats opfattelse: som en moralsk forpligtelse til at tage ansvar, for fællesskabet. Det handlede altså om lydighed mod staten, men også om at drage omsorg, for andres velfærd. Begrebet er blevet brugt til at analysere hvordan præster, og embedsmænd appellerede til befolkningens moral som led i udbredelsen af vaccinationen, og hvordan sundhed blev gjort til fælles, og ikke blot personligt anliggende. Ydermere er begrebet blevet brugt til at belyse gejstlighedens syn på samfund, og hierarki.

Almue

Almuen betegner den brede, fattigste befolkningsgruppe, som blev opfattet som uoplyst, amoralsk, og skeptisk i perioden. I specialet undersøges almuen både som målgruppe, for statens initiativer, og præstens formidling, samt som modstand i vaccinationspolitikken. Begrebet anvendes til at belyse sociale, kulturelle, og økonomiske spændinger, og problematikker mellem stat, og befolkning. Yderligere bruges det til at belyse hvordan præstens lokale kendskab, og tillid kunne fungere som bro mellem disse.

Autoritet

Autoritet som begreb dækker i dette speciale både religiøs, administrativ, og medicinsk autoritet. Særligt sognepræstens autoritet er i fokus fordi den udsprang af både hans officielle rolle, og hans lokale forankring. Begrebet anvendes til at analysere hvorfor præsten – fremfor en læge eller

traditionel embedsmand – ofte havde større gennemslagskraft i lokalbefolkningen og dermed kunne spille en vigtigere rolle i vaccinationsprogrammet.

Tillid

Tillid er et gennemgående tema, og begreb i specialets analyse, og forstås som en afgørende forudsætning, for statens mulighed, for at gennemføre sundhedspolitiske tiltag uden officiel tvang. I specialet bruges begrebet til at undersøge hvordan præstens rolle som kendt, og betroet samfundsfigur muliggjorde accept af vaccinationen – især i en tid hvor myndighederne aktivt undgik officiel tvang af frygt, for folkelig modstand.

Kilderefleksion

Dette speciales empiriske grundlag består af et bredt udvalg af kilder, herunder trykte prædikener, forordninger, breve, avisindlæg, og beretninger. Centralt står J. L. Hertels prædiken fra 1803³⁴ som udgør en nøglekilde i undersøgelsen. Prædikenen er særligt udvalgt til netop dette speciales undersøgelse, idet den indkapsler specialets hovedpointe: at de danske sognepræster spillede en helt central rolle i koppevaccinationsprogrammet i 1800-tallet. Hertels prædiken adskiller sig ved sin eksplicite karakter, idet han direkte opfordrede menigheden til at lade sig vaccinere. Da der netop ikke er lignende prædikener bevaret, er det vanskeligt at vurdere hvorvidt denne prædiken var unik, for sin samtid eller en del af en bredere praksis. Ikke desto mindre belyser prædikenen hvordan nogle danske sognepræster valgte at gå til deres opgave som vaccinationsformidler i samfundene udenfor København.

Prædikenen giver desuden en værdifuld forståelse af, hvilke bekymringer og forestillinger der prægede lokalbefolkningens opfattelse af vaccinen. Hertel forholder sig direkte til disse, hvilket gør prædikenen til både en velegnet kilde til at belyse præstens retoriske strategier, og en bredere afspejling af samtiden. Denne prædiken tydeliggør præstens rolle som statens forlængede arm – i forbindelse med vaccinationen – og hvordan præsten gik til sin opgave om at få almuen overbevist.

³⁴ Sigurd Müller, ”Jørgen Lund Hertel: Om Koekopperne. En prædiken paa tredje Søndag efter Trinitatis 1803” i *Samlinger fra den danske Litteratur udvalgt af Sigurd Müller* (København 1895)

Prædikenen eksemplificerer præsten som både lokal sjælesørger, og religiøs autoritet, og som statslig sundhedsformidler, og embedsmand. På den måde favner prædikenen flere af de temaer, som specialet undersøger.

Derudover inddrages en prædiken af Jørgen Stauning, holdt ifm. Branden på Christiansborg i 1794.³⁵ Denne prædiken ligger forud, for vaccinationens indførelse og fortæller dermed intet om denne eller præsternes forbindelse hertil. Den er imidlertid relevant, idet den belyser de danske præsters forhold til staten, og deres syn på det samfund de befandt sig i. Idet prædikenen er holdt på en særlig kongeligt forordnet bededag, og ifm. nedbrændingen af den daværende kongebolig, bærer teksten et tydeligt præg af patriotisme, og loyalitet overfor enevældestyret. Måske mere end Stauning yndede sædvanligvis men dette kan kun gisnes om. Dette forhold skaber et interessant udgangspunkt, for at undersøge, hvordan præsten balancerede religiøse budskaber med enevældens politiske dagsorden. Prædikenen fortæller dermed meget om hvilke tanker gejstligheden, og staten gjorde sig om et samfund, som i perioden var præget af oplysning, europæiske revolutioner, og medicinske frembrud. Prædikenen giver altså et indblik i hvordan præsterne så på samfundet, og hvordan deres tanker var påvirket af tidens strømninger som oplysning, revolutioner, og nye idéer om sygdom og sundhed.

Det anvendte kildemateriale omfatter også en række avisindlæg- og annoncer b.la. fra *Berlingske Tidende*, *Adresse-avisen*, og *Collegial-Tidende*. I *Berlingske Tidende*, og *Adresse-avisen* ses eksempler på hvordan staten forsøgte at nå ud til borgerne med både oplysning, og praktisk information om vaccinationsprogrammet – herunder gratis vaccinationstilbud. Disse kilder giver et konkret billede af hvordan staten i praksis forsøgte at udbrede budskabet, og motivere borgerne til deltagelse.

Collegial-Tidende, et fagblad hvis funktion det var, at gøre statens arbejde mere transparent, for befolkningen, ved b.la. at trykke Vaccinationskommissionens årsberetninger, bidrager til forståelsen af det administrative, og medicinske maskineri bag programmet. Bladet åbnede, for

³⁵ Jørgen Stauning, *Prædiken over Esa. 43, 1-3 paa den forordnede Andagts- og Bededag i Anledning af den ulykkelige Ildsvaade som fortærede Kongeboligen Christiansborg, holden til Høimesse i Marieboe Kirke* (Paul Hermann Höecke, 1794)

offentlig indsigt i embedsapparatets arbejde, og dokumenterede både fremskridt, og udfordringer i udrulningen af vaccinationen.

Brugen af avisindlæg- og annoncer belyser ikke kun den danske stats arbejde i perioden med vaccinationsprogrammet, men giver i høj grad et indtryk af hvad der rørte sig i den offentlige debat, og i hvilken form befolkningen havde mulighed, for at udtrykke enten ønsker for- eller kritik af vaccinationsprogrammet. Samlet viser avisilderne hvordan staten i praksis arbejdede, for at fremme vaccinationsdeltagelsen, men også hvordan der i pressen blev kommunikeret idealer om borgerdyd, og samfundsansvar.

Et andet vigtigt kildesæt består af mere personlige, og faglige skrifter. Blandt disse er Heinrich Callisens beretning *Physisk-medizinske Betragtninger over Kjøbenhavn*³⁶ som over en årrække dokumenterer københavnerens levevilkår med særligt fokus på byens fattigste. Kilden placerer sig i en periode hvor myndigheder, og sundhedsfaglige aktører begyndte at interessere sig, for befolkningens sundhedstilstand som en del af en større samfundsorden. Callisens betragtninger giver derfor både et billede af sociale forhold, og af fremvoksende sundhedspolitiske prioriteter. Et andet personligt dokument der inddrages, er skolelærer, og kirkesanger Johan Petersens bog *Om Kokopperne*³⁷ hvori han både oplyser om den nye vaccine, samt opfordrer sine læsere til at tage imod denne, og lade sine børn vaccinere. Som skolelærer havde Petersen en vis moralsk, og pædagogisk autoritet, især overfor forældre, og teksten giver dermed indblik i hvordan oplysning, og moral kunne væves sammen i bestræbelse på at få befolkningen til at acceptere vaccinen. Når Petersen kalder det 'godt forældreskab' at lade sine børn vaccinere, afspejler det samtidens opfattelse af sundhed som moralsk forpligtelse.

Afslutningsvist inddrages officielle forordninger, herunder fattigforordningerne af 1803 og 1810, samt Kvaksalverforordningen af 1794. I fattigforordningerne gives sognepræsterne udenfor

³⁶ Heinrich Callisen, *Physisk-medizinske Betragtninger over Kjøbenhavn*, Anden Deel (Frederik Brummers Forlag 1809)

³⁷ Johan Petersen, *Om Kokopperne, Melkekopperne eller de nye Kopper, deres Indpodning og deres Ævne til at afvende Smitten af de almindelige Børnekopper* (Joh. Rud. Thiele 1806)

København alt ansvar, for den lokale fattigforsorg, og udgør derfor centrale dokumenter til forståelsen af præstens position, og autoritet i lokalsamfundet. Kvaksalverforordningen bidrager med et andet perspektiv, idet den belyser statens kamp mod uautoriseret medicinsk praksis, og udbredte forestillinger om sygdom, og helbredelse. Denne forordning belyser derfor også de fattigste danskeres forhold til- og tradition for lægehjælp, samt sygdomskultur, og opfattelse i de mindre lokalsamfund. Herigennem forklares det derfor hvorfor vaccinen ikke slog an i de små samfund, og hvorfor oplysning, og fri adgang til læge, ikke var tilstrækkeligt til at sikre tilslutning til vaccinationsprogrammet.

Samlet set afspejler kildematerialet de mange lag i den samtidige forståelse af sygdom, autoritet, og ansvar. Gennem disse forskellige kildetyper bliver det muligt at undersøge både statens, præstens, og borgernes synspunkt i en periode præget af sundhedsmæssige, statslige, og kulturelle forandringer. Kilderne taler ikke kun om handlinger, men også om holdninger, følelser, og forestillinger – og netop derfor er de afgørende, for specialets undersøgelse.

Danmark i begyndelsen af 1800-tallet: Sundhed, sygdom og samfund

For at forstå sognepræstens rolle i det danske vaccinationsprogram må man se på de samfundsforhold der fik staten til at interessere sig, for folkesundheden. Ved begyndelsen af 1800-tallet stod Danmark som enevældig stat overfor en række nye udfordringer: befolkningsvækst, begyndende industrialisering, nye oplysningstanker, og gentagne epidemier af smitsomme sygdomme. De voksende fabrikker krævede en stærkere, og mere effektiv arbejdskraft, samtidig med at man fra statens side ønskede at opbygge en stående hær fremfor at leje soldater, som man havde gjort tidligere.³⁸ Det førte b.la. til, at staten begyndte at registrere fødsler, dødsårsager, og sygdomsudbrud i detaljerede protokoller.³⁹

³⁸ Bonderup, *Det Medicinske Politi*, 13

³⁹ Ibid. 13

Det skulle dog hurtigt vise sig at danskernes levestandard var af ringe standard, og især samfundets fattigste levede under svære kår: ”De fleste boede på landet, 10 pct. i købstæderne og lige så mange, nemlig godt 70.000 i København. 5-10 pct. var velbjærgede, andre knap 10 pct. havde nogenlunde rimelige vilkår, mens ”resten” mere eller mindre hyppigt kom nær sultegrænsen.”⁴⁰

Også den danske lægestand var begyndt at interessere sig, for folkesundheden og flere viste interesse, for at gå mere i dybden med de almene danskeres levestandard, for bedre at kunne forebygge, og behandle sygdomme. Én af de disse var læge, og kirurg Heinrich Callisen⁴¹ som i perioden 1807-1809 nedfældede sine observationer over folkesundheden i København, samt hvad man i denne periode vidste om sygdomme, og smittespredning.⁴² For Callisen stod det klart at især de fattigste i landet var særligt udsatte, for sygdomme, og samtidigt også de største smittespredere i landet: ”smitsomme Sygdomme avles i selve Landet, sædvanligst blandt den fattigere Deel af Folket.”⁴³ Ifølge Callisen spillede det især en rolle, at folk manglede viden om sygdomme og hvordan de skulle behandles; han noterede sig, hvordan uvidenhed og uforsigtighed ofte resulterede i en tidlig død.^{44 45}

Fattigdommen i sig selv spillede dog også en helt central rolle, og ifølge Bonderup havde de færreste råd til hverken lægehjælp eller mulighed at holde sig hjemme ved sygdom.⁴⁶ De fattigste boede oftest tætpakket i små boliger, og når først sygdom var udbrudt, kunne resten af husstanden godt vide sig sikre på også at blive smittet. Bonderup vurderer at de trange boligforhold, tæt beboelse med husdyr, og manglende adgang til rent vand, og mad gjorde smitte uundgåelig.⁴⁷ Callisen noterede sig ligeså, hvordan fattigdommen var den dominerende årsag til sygdomssmitte

⁴⁰ Ibid. 14

⁴¹ Callisen fungerede som professor ved Kirurgisk Akademi i perioden 1791-1805 og skrev udover sine beretninger flere lærebøger i kirurgi.

⁴² Heinrich Callisen, *Physisk-medizinske Betragtninger over Kjøbenhavn*, Anden Deel (Frederik Brummers Forlag 1809)

⁴³ Ibid. 3

⁴⁴ Ibid. 8

⁴⁵ Man kunne fristes til at tolke Callisens kritik af almuens mangel på oplysning, som mere end blot en faglig bekymring. Måske i højere grad som et forsøg på at styrke lægestandens autoritet og monopol på retten til behandling?

⁴⁶ Bonderup, *Det Medicinske Politi*, 35

⁴⁷ Ibid. 35

og kort levetid i landet: ”kun faa have Leilighed til (...) at anvende de Hielpe-Midler, som bidrage til at forlænge deres (...) Dage.”⁴⁸

Disse forhold understregede for staten, og lægestanden i perioden at en forbedring af befolkningens sundhed krævede andet, og mere end blot lægefaglig viden. Sundhed blev et samfundsanliggende hvor oplysning, og ansvar spillede en central rolle. Her synes behovet, for nye metoder til sygdomsforebyggelse, og for strategier, der kunne sikre en bred folkelig tilslutning, at opstå. Vaccinen fik betydning netop dér hvor sygdom, fattigdom, og uvidenhed mødtes. Problemerne handlede ikke kun om sygdomsbekæmpelse – de krævede formidlere med lokal indsigt, og troværdighed. Her blev sognepræsten afgørende.

Inokulation og vaccination

En af de sygdomme som især tog livet af mange danskere i den undersøgte periode, og som forårsagede gentagne epidemier gennem 1700- og 1800-tallet, var kopper. Sygdommen smittede voldsomt, og uden effektiv behandling, og sikre forebyggelsesmetoder var den ofte dødelig. Mod slutningen af 1700-tallet blev der dog gjort et afgørende medicinsk fremskridt da den britiske læge Edward Jenner opdagede en ny metode til beskyttelse mod kopper: vaccination. I 1798 udgav han et skrift om den nye metode, og vaccinen nåede hurtigt til Danmark.⁴⁹

Indtil da havde danskerne kun haft kendskab til den såkaldte ’inokulation’ – eller ’variolation’ – en metode hvor man bevidst overførte koppematerie fra et smittet menneske til et raskt. Inokulationen adskilte sig fra vaccinationen idet inokulationen gjorde brug af reel koppematerie ofte i form af pus fra koppepustler som enten blev indridset i huden eller pustet op ved næseslimhinden.⁵⁰ Ved denne metode påførtes patienten koppesygdommen i mindre dosis end ved almindelig smitte, og tanken var at en kontrolleret smitte ville give et mildere sygdomsforløb, og livslang immunitet.⁵¹ Inokulationen blev introduceret i Danmark i 1760, men metoden vandt aldrig

⁴⁸ Callisen, *Physisk-medizinske Betragtninger*, 4

⁴⁹ Bonderup, *En kovending*, 35

⁵⁰ Gotfredsen, *Medicinens Historie*, 278

⁵¹ Ibid. 278

bred folkelig opbakning, da den var forbundet med stor usikkerhed.⁵² Selvom mange overlevede, og blev immune, døde mange også af selve behandlingen, eller blev vansirede. Kritikken i Danmark gik også i høj grad på at det var meningsløst at påføre raske mennesker en dødelig sygdom som de måske aldrig ville have fået. Det var derudover også en populær forestilling i perioden at sygdommen havde en rensende funktion, og at inokulationen forhindrede denne naturlige udrensning; nogle mente endda at inokulationen fastholdt koppesmittet i samfundet, og var medskyldig i, at epidemier blev ved med at blusse op.⁵³

Denne skepsis findes også hos Callisen som fandt inokulationen utilregnelig, og advarede læseren mod metoden. Han fremhævede hvordan patienter ofte blev alvorligt syge efter behandlingen, og at nogle døde som følge af bivirkninger eller efterfølgende infektioner: ”enkelte iblandt den Mængde af Indpodede bleve angrebne af ondartede Kopper, ledsagede af farlige Sygdomstilfælde, at Brystet, Øinene eller Ledene ved Koppe-Materiens Afsætning bleve angrebne, ja endog, at nogle døde enten af indpodede Kopper eller tilfældig tilstødende Sygdomme.”⁵⁴ På trods af usikkerheden blev inokulationen betragtet, af særligt myndighederne som det bedste tilgængelige middel mod kopper. Langt de fleste læger, og embedsmænd støttede metoden, og dens fordele blev ofte annonceret i tidens aviser. I 1779 kunne man f.eks. i *Adresse-avisen*⁵⁵ læse en appel til befolkningen om at se bort fra fordommene, og acceptere denne ”redningsmetode”:

”Det er bedrøveligt at høre, hvor mange der dør deraf, meest paa Landet og iblandt fattige Folk i Kiøbstæderne, det er endnu mere ynkeligt, at see disse Ulyksalige, some blive et Offer for Folkets Fordomme imod det eenste og sikkerste Redningsmiddel imod saa grusom en Sygdom, (...). Jeg meener Indpodningen. Hvem skulde troe, at den i vore Tider, da dens store Nytte er saa bekiendt, skulde finde endnn Modstandere?”⁵⁶

⁵² Ibid. 278

⁵³ Ibid. 278

⁵⁴ Callisen, *Physisk-medizinske Betragtninger*, 56

⁵⁵ *Kiøbenhavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoirs Efterretninger* var Danmarks ældste kongeligt privilegeret annonceavis, grundlagt 4/5-1759. Avisen blev kaldt ’Adresse-avisen’ i folkemunde.

⁵⁶ *Kiøbenhavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoirs Efterretninger*, 21de Aargang, No. 179 (2/11-1779)

Staten promoverede trods risikoen stadig inokulationen. Da vaccinationen kom til Danmark, var de danske læger, og staten var ivrige efter at indføre den i landet, og lod allerede i 1800 den første dansker vaccinere.⁵⁷ At vaccinen blev taget så godt imod i Danmark, og blev så hurtigt indført, synes at kunne forklares med statens daværende ønske om at forbedre folkesundheden ved sygdomsforebyggelse. Man var altså ivrige efter et middel som kunne styrke befolkningens sundhed, og i forlængelse staten, og af den årsag syntes staten at ville udbrede vaccinen før den reelt var testet i Danmark.

Vaccinens effekt blev også hurtigt et emne i den offentlige debat, og i 1801 kunne man i *Adresse-avisen* læse en opfordring til alle som havde lyst til at diskutere den nye vaccines virkning, og effekt om at melde sig ind i et nyetableret selskab, for vaccineinteresserede.⁵⁸ Der synes altså at have været et behov blandt nogle borgere, for at man testede, og diskuterede vaccinen før den blev påført den brede befolkning. Dagen efter kunne der endnu engang læses et vaccinationsrelateret indlæg i *Adresse-avisen*; denne gang var der tale om et anonymt indlæg som opfordrede Danske Kancelli til at oprette en kommission til ”at undersøge nytten eller skaden af kokopper”.⁵⁹ Det anonyme indlæg var formentlig skrevet af en borger som ønskede at vaccinen blev undersøgt grundigt, før den blev udbredt yderligere.

Danske Kancelli tog opfordringen til sig, og allerede få måneder efter det anonyme indlæg blev den såkaldte ”Vaccinationskommission”, bestående af læger, kirurger, og en enkelt dyrlæge, nedsat.⁶⁰ Kommissionens opgave var at overvåge, og vurdere vaccinens udbredelse, effekt, og udfordringer. De skulle ikke kun registrere hvor mange blev vaccineret, men også bidrage med forslag til hvordan man kunne øge tilslutningen i befolkningen. Kommissionen blev nedsat, for at imødekomme kritik, og styrke tilliden til vaccinationen, og rådgive om hvordan flest muligt kunne blive vaccineret.

På trods af hastig koppesmitte, og en nyligt udbrudt koppeepidemi i 1801, besluttede hverken Danske Kancelli eller den danske kongemagt at indføre tvangsvaccination. Meget tyder på at den danske regering var mærket af Den Franske Revolution, og derfor var påpasselige med at gribe til

⁵⁷ Bonderup, *En kovending*, 35

⁵⁸ Ibid. 37-38

⁵⁹ Ibid. 37-38

⁶⁰ Ibid. 37-38

tvang, og presse befolkningen. I stedet troede man på at oplysning, og let adgang til vaccination ville være nok til at få danskerne til at lade sig vaccinere.⁶¹ Strategien var med al sandsynlighed præget af frygt, for revolution, og ønsket om at bevare tillid. Beslutningen om at gøre vaccinen frivillig, synes også at være støttet af Vaccinationskommissionen som i deres første årsberetning erklærede sig enige i, at vaccination skulle være frivilligt: ”Commissionen troer ikke, at Hs. Majestæts Viisdom vil nogensinde ved almindelige Befalinger eller Tvangsmidler forpligte nogen til at underkaste sig Vaccinationen (...).”⁶²

Blandt de mere velstillede danskere blev strategien da også en succes. De benyttede sig i stigende grad af vaccinen som blev tilbudt, og responderede generelt set positivt på annoncer i aviserne. Almuen derimod – samfundets fattigste – viste sig langt sværere at overbevise. De mødte ikke op på de gratis vaccinationsanstalter, trods gentagne opfordringer som f.eks. den følgende fra *Adresse-avisen*: ”Onsdagen den 15 September om Eftermiddagen Klokken 3, bliver for dem af den ringere Stand og af Almuen her i Staden, der mangle Læge, Koekoppe Indpodning uden Betaling foretaget i det kongelige chirurgiske Akademies Bygning i Norges eller Bredgaden af Stebuss.”.⁶³

Vaccinationskommissionen var dog, tilsyneladende, opmærksom på denne modstand, og vurderede at den især skyldtes mangel på viden, adgang, og tilid. Kommissionen syntes altså at dele Callisens syn på almuen som overordnet uvidende. I deres beretning af 1801 fremhævede de, at det især var ”den Deel af Almuen, hvis Mangel paa Oplysning, indskrænkede Vilkaar, Mangel af Pleie, Tilsyn og Beqvemmelighed, Fordomme, samt vrange og skadelige Behandling i Sygdoms-Tilfælde, især trænger til Veiledning (...) Commissionen troer derfor, at denne Deel af Almuen meest trænger til at opmuntres til Vaccinationen.”⁶⁴ Det var altså især almuen der var sværest at overbevise – både pga. manglende viden, og begrænset adgang til sundhedstilbud, hvilket gjorde dem til den største risiko, for smittespredning. Dette synspunkt understreges

⁶¹ Ibid. 40-41

⁶² *Collegial-Tidende* No. 51 (19/12-1801) 803

⁶³ *Kjøbenhavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoirs Efterretninger* 44. Aargang, No. 350 (13/9-1802) 1

⁶⁴ *Collegial-Tidende* No. 51 (19/12-1810) 803

yderligere i Johan Petersens⁶⁵ værk fra 1806 hvori han beskriver de udfordringer, der opstod i forbindelse med vaccinationen, og kom med råd, og vejledning hertil.⁶⁶ Bogen som var udgivet med det formål at informere befolkningen om vaccinationens betydning, og de gældende love, og forordninger hertil, indeholder b.la. en kopi af et brev fra professor Winsløw⁶⁷, der var medlem af Vaccinationskommissionen i perioden. I brevet understreger han bogens betydning, idet den kunne ”bibringe Almuen den fornødne Kundskab om Vaccination”.⁶⁸ Denne forestilling om almuen som modstridende overfor vaccinen belyses yderligere i Morten Skydsgaards bog *Fra pest til corona*, hvor han påpeger at det særligt var de fattigste danskere som var svære at overtale til vaccinen. Ifølge Skydsgaard var almuen især skeptiske overfor selve vaccinationsmetoden hvori gul substans fra en syg ko skulle ridges i huden på et sundt, og raskt barn, hvilket medførte, at mange udeblev, når distriktslægen annoncerede gratis vaccination.⁶⁹

Oplysning alene overbeviste dermed ikke en befolkning der oplevede vaccinationen som fremmed, og potentielt farlig – uforenelig med religion, og tradition. Almuen forvekslede sandsynligvis vaccinationen med inokulationen, og sammenblanding af de to metoder kan næppe have været usædvanligt, særligt ikke i områder, hvor kendskabet til forskellen var begrænset.

Mistilliden fremhævede sognepræstens betydning som formidler. I det følgende afsnit undersøges almuens forhold til sygdom, autoritet, og behandling, og hvordan ”de kloge” og uautoriserede behandlere kom til at stå i opposition til den nye sundhedspolitik.

⁶⁵ Petersen var skolelærer og kirkesanger i perioden.

⁶⁶ Johan Petersen, *Om Kokopperne, Melkekopperne eller de nye Kopper, deres Indpodning og deres Ævne til at afvende Smitten af de almindelige Børnekopper* (Joh. Rud. Thiele 1806)

⁶⁷ Frederik Christian Winsløw, professor i anatomi og kirurgi ved Kirurgisk Akademi i perioden og hofkirurg fra 1801. Winsløw foretog de første koppevaccinationer i Danmark.

⁶⁸ Ibid. 4 (Winsløws brev findes på side 4, før bogens fortale.)

⁶⁹ Skydsgaard, *Fra pest til corona*, 29

Almuen, ”de kloge” og fravalget af vaccinen

I meget af det samtidige kildemateriale vedrørende smitsomme sygdomme i 1800-tallet, fremgår det bl.a. hvordan almuen i høj grad skulle have været en udsat befolkningsgruppe pga. af mangel på oplysning, og ressourcer. Nogle kilder, såsom Callisens betragtninger, vurderer endda at særligt almuens mangel på ’moral’ var udslagsgivende når det kom til smitsomme sygdomme:

”At nytte Vaccinationens velgiørende Virkning, henhører følgelig til de moralske Pligter, som enhver skylder sig selv og andre (...). Almuens Begreber ere for en stor Deel ikke saa øvede og klare, at de til alle Tider kunne betragte en moralsk Handling fra dens rette Synspunkt; de trænge som oftest til Veiledning (...).”⁷⁰

Callisen vurderer altså her, fuldstændigt som Vaccinationskommissionen gjorde i sin første årsberetning⁷¹, at almuen ikke selv var i stand til at tage den rette beslutning når det kom til vaccination, hvorfor de trængte til vejledning. Hvad Callisen, og Vaccinationskommissionen vurderede som uvidenhed, og amoralskhed i almuen synes dog at være en dyb forankring i traditionelle helbredelsesmetoder, lokale traditioner, og mangel på ressourcer. Mange udenfor byerne søgte lokale behandlere, og mødte vaccination med skepsis, præget af overtro, religion, og forældede sygdomsopfattelser.⁷²

Idet Danske Kancelli på dette tidspunkt havde fravalgt tvangsvaccination, anså man oplysning som et centralt våben mod almuens mistillid til vaccinen. Staten ville som det første vurdere brugen af eller manglen på læger, og autoriseret medicin; derfor sendte man unge læger ud i landets lokalsamfund, for at berette om tilstandene. De udsendte læger rapporterede at almuen undgik distriktslægerne, og ignorerede råd om sygdomsudbrud: ”Saasom Almuen paa Landet i Danmark, naar nogen smitsom Sygdom iblant den indfalder, deels enten slet ikke betiener sig af (...) den nødvendige Diæt anvender de tienlige Læge-Midler, som foreskrives de Syge og (...) deels lige

⁷⁰ Callisen, *Physisk-medizinske Betragtninger*, 96

⁷¹ *Collegial-Tidende* No. 51 (19/12-1810) 803

⁷² Bonderup, *Det Medicinske Politi*, 59

saalidet bruger den fornødne Forsigtighed (...) saaledes ofte paadrage sig og andre en Smitte, som de havde kundet og burdet undgaae.”⁷³

Lægerne opfordrede derfor Danske Kancelli til at intensivere indsatsen med almuens sundhed, og sygdomsopfattelse hvorfor de rådede staten til at trykke pjecer med råd, og instrukser til hygiejne, og sygdomsbehandling.⁷⁴ Lægernes observationer syntes dermed at stemme overens med stats- og embedsmænd som Callisens fordomme om almuen; men ligesom disse havde Collegium Medicum⁷⁵ ringe tillid til almuen, og mente i stedet, at man måtte indføre streng overvågning af hvorvidt almuen f.eks. indtog deres ordinerede medicin.⁷⁶ Collegium Medicum afviste lægernes forslag om pjecer med begrundelsen at de fattige ikke ville forstå dem, uanset hvor tydelige de var.⁷⁷ Sundhedsmyndighederne vurderede tilsyneladende at de fattigste ikke kunne overlades til egne valg, men måtte overvåges tæt, for at sikre 'ret' behandling, og forebyggelse, og ikke kunne efterlades blot med gode råd, og informerende pjecer.

Meget tyder altså på, at 'vrangelig' behandling af sygdomme, overtro, og uhygiejniske forhold associeredes med almuen i den undersøgte periode hvorfor vaccination, god hygiejne, og regelmæssige lægetjek i høj grad blev sat på en piedestal, og forbundet med velstand, og oplysning. I Petersens bog fremgår det ligeledes hvordan ordentlig forebyggelse, og behandling af smitsomme sygdomme var en del af almindelig god opdragelse.⁷⁸ Petersen beskrev vaccination som en naturlig del af godt forældreskab ved dermed at beskytte sit barn mod fare, og død.⁷⁹

De store forskelle på brug af læger, og medicin stænderne imellem kunne ifølge Bonderup skyldes en kombination af traditioner, og simpel adgang; ifølge Bonderup var de lavere stænder ikke synderligt interesserede i at se den lokale læge, idet de hverken havde tradition herfor eller tiltro

⁷³ Ibid. 40-42

⁷⁴ Ibid. 40-42

⁷⁵ 'Collegium Medicum' var den danske sundhedsmyndighed under det meste af enevælden og blev oprettet i 1740. I 1803 blev det dog erstattet af 'Sundhedskollegiet' som herfra førte tilsyn med den offentlige sundhed indtil 1907.

⁷⁶ Bonderup, *Det Medicinske Politi*, 42

⁷⁷ Ibid. 42

⁷⁸ Petersen, *Om Kokopperne*. 3

⁷⁹ Ibid. 3

til dennes evner.⁸⁰ I stedet anvendte man nedarvede råd, og behandlinger, og skulle disse ikke slå til søgte man til de uautoriserede, de såkaldte ”kloge folk”.⁸¹ Almuens mistro byggede altså både på tradition, og kultur, og mange brugte ”de kloge” som man havde for vane. Ifølge Bonderup gik viden blandt ”de kloge” ofte i arv gennem generationer.⁸²

Skepsissen iblandt almuen handlede altså næppe kun om uvidenhed som den etablerede sundhedsmyndighed mente, men i høj grad også om kultur, og livsvilkår.

Opdelingen mellem autoriserede læger og ”kloge folk” satte regeringen i en vanskelig position da man umiddelbart blev tvunget til at skulle forholde sig til almuens behov, for lokale helbredelsesmetoder. Derpå trådte en ny forordning i 1794 i kraft som søgte at regulere ”de kloges” praksis. Selvom formålet med forordningen, tilsyneladende, var at tvinge befolkningen til at vælge den autoriserede, og medicinsk korrekte behandling, anerkendte man samtidig ”de kloges” lokale betydning.

Forordningen synes ikke blot at være tænkt som et redskab, for staten til at begrænse de uautoriserede behandlere, men også et forsøg på at navigere i de mange sundhedsopfattelser der prægede 1800-tallets Danmark. Staten blev tvunget til at tage hensyn til almuens helbredelsestraditioner, hvis man ville ændre folkesundheden i praksis. Dette dilemma afspejles tydeligt i den måde hvorpå de lokale kloge blev anerkendt i lovgivningen, og hvordan uautoriseret praksis blev integreret i den nye forordning.

Kvaksalverforordningen af 1794

Almuens kutyme med at bruge ”kloge folk” fremfor autoriserede læger var ikke blot pga. af tradition, men også fordi de havde langt lettere adgang til ”kloge”. Det hed sig, at hvert distrikt havde en tildelt distriktslæge; samtidigt havde hvert sogn som minimum sin egen kloge. Ifølge Bonderup oversteg antallet af kloge derfor langt antallet af autoriserede læger, og man estimerer at der i den undersøgte periode har været ca. 2.000 ”kloge” i Danmark.⁸³ Idet der både var flere

⁸⁰ Bonderup, ”De ”kloge” folk og det danske samfund.” 278

⁸¹ Ibid. 278

⁸² Ibid. 279

⁸³ Ibid. 278-279

”kloge” end autoriserede læger, og da almuen i høj grad var skeptiske overfor uddannede, brugte langt størstedelen af fattige danskere ”kloge folk” fremfor reelle læger hvorfor ”de kloge” udgjorde en følbar trussel mod lægernes erhverv. Ikke nok med at lægerne ikke fik meget arbejde, så gjorde brugen af ”kloge” eller blot egne råd, det umuligt at holde tilfældene nede af smitsomme sygdomme som f.eks. kopper. Derfor foreslog Collegium Medicum allerede i 1730’erne en forordning som skulle indeholde straffe, for både den uautoriserede behandler, og dennes patient.⁸⁴ Danske Kancelli virkede dog bekymrede, for at, for hård behandling, og afstraffelse ville påvirke danskernes tillid til regeringen, hvorfor man i stedet valgte at give advarsler, og idømme mindre bøder.⁸⁵ Desuden indførte kancelliet i det der skulle blive kendt som ”Kvaksalverforordningen” en paragraf som gjorde det muligt, for enkelte kloge at opnå særlig tilladelse til at praktisere:

”Skulde nogen, som ikke er egentlig Læge, have erfaret sig udmærket Kundskab og fortrinlig Duelighed i en eller anden enkelt Del af Lægekunsten, eller i at helbrede en eller anden Sygdom, da kan han, (...) besidde Tilladelse at praktisere, dog blot i det Distrikt, han boer, og at hans Ret til at foreskrive Lægemedler, indskrænkes til de Dee, han har beviist, sig at være kyndig udi.”⁸⁶

Ved at lade de kloge praktisere under visse betingelser, anerkendte staten deres betydning, for lokal tillid. Særligt danskerne i de små samfund var som sagt mistroiske overfor fremmede, og distriktslægerne manglede lokalkendskab, og blev mødt med skepsis. Tilliden lå i højere grad hos kendte skikkelser som den lokale ”kloge” eller sognepræsten. Derfor blev præstens rolle afgørende.

Forordningen synes altså at have været et konkret forsøg på at organisere, og regulere befolkningens sundhed, med respekt, for lokale kulturer, og traditioner. I forlængelse heraf, ses det hvordan en anden form, for lokal autoritet – nemlig sognepræsterne – spillede en afgørende rolle i formidlingen af statens politik, og sundhedsvæsen. Præsterne fungerede nemlig som religiøse ledere, og statens lokale repræsentanter.

⁸⁴ Ibid. 280-281

⁸⁵ Ibid. 281

⁸⁶ Kvaksalverforordningen af 5/9-1794, §6. Jesper; Magnus, Michael von; Hartling, Ole: *kvaksalveri i Lex* på [lex.dk](https://lex.dk/kvaksalveri). Hentet 20. maj 2025 fra <https://lex.dk/kvaksalveri>

Sognepræstens rolle som formidler og autoritet

Meget indikerer at de danske sognepræster var dybt forbundne med den danske stat i den undersøgte periode, og i slutningen af 1700-tallet, og begyndelsen af 1800-tallet var sognepræsterne især indflydelsesrige personer med stor autoritet, både i byen, og på landet. Men hvordan opnåede præsterne sådan en samfundsstatus?

Præsternes erhverv var i høj grad bestemt, og påvirket af staten, og meget tyder på at samarbejdet mellem den danske stat, og gejstligheden havde stået på i lang tid før den undersøgte periode. Ifølge Bregnsbo pålagde Danske Lov fra 1683⁸⁷ præsterne at oplyse og formane borgerne om Guds- og Kongens vilje – og informere om nye forordninger, og offentlige bekendtgørelser.⁸⁸ Ydermere var præsterne ikke tilladt at kritisere politiske forhold, men skulle i stedet opfordre deres menighed til lydighed mod konge, og stat.⁸⁹

Præsten som bindeled mellem centralmagt og befolkning

Præsternes tætte forhold til staten synes altså at have været undervejs siden Danske Lov blev nedfældet, men af P.G. Lindhardt fremgår det faktisk hvordan det siden midten af 1600-tallet havde været den danske stats ambition at positionere de danske sognepræster som statens forlængede arm.⁹⁰ Én af måderne hvorpå man søgte at styrke præstens administrative rolle på, var ved at indstille dem som første embedsmand i de danske sogne; ikke fordi der ikke var andre mulige embedsmænd til rollen, men fordi man netop ønskede at knytte gejstlig, og verdslig administration sammen.⁹¹ Ved at forbinde disse, og dermed have en statslig udsending i den lokale

⁸⁷ Christian d. 5.s Danske Lov af 15/4-1683 var Danmarks første samlede rigslov. Mogensen, Christina Lysbjerg: *Danske Lov 1683 i Danmarkshistorien* på lex.dk. Hentet 20. maj 2025 fra https://danmarkshistorien.lex.dk/Danske_Lov_1683

⁸⁸ Michael Bregnsbo, *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Udviklingen i præsternes syn på samfundsorden og statsmagt i Danmark 1750-1848, belyst ved trykte prædikener* (Museum Tusculanums Forlag 1997) 54

⁸⁹ Ibid. 54

⁹⁰ Poul Georg Lindhardt, *Stat og kirke*, 2. reviderede udgave (Lindhardt og Ringhof 2022) 72-73

⁹¹ Ibid. 72-73

sognepræst, ville den danske regering i langt højere grad kunne nå ud til borgerne i særligt de små sammenknyttede, og traditionsbundne samfund, som det hidtil havde været svært at påvirke.

Det synes netop at særligt præsterne udenfor København havde mange administrative opgaver udover deres kirkelige embede. Ifølge Rasmussen udgjorde præstegården i begyndelsen af 1800-tallet et "socialt og folkeligt sted", der ikke blot fungerede som præstebolig, men også som samlingspunkt, for lokalsamfundet, og som center, for den lokale administration.⁹² Sognepræsten blev nemlig i denne periode givet meget administrativt ansvar som f.eks. formand for Fattigkommissionen. Forordningerne af 1803 og 1810⁹³ gjorde nemlig præsten ansvarlig, for både fattig-, skole- og vejvæsen.⁹⁴ Det virker altså som om at man ved at betro sognepræsten ansvaret, for centrale samfundsfunctioner som skolevæsen, vejvæsen, og fattigvæsen, sikrede staten en loyal repræsentant i landets mindre lokalsamfund hvor den statslige tilstedeværelse ellers kunne være begrænset. Valget af præsten synes umiddelbart at have været strategisk velovervejet, idet han allerede nød befolkningens tillid som religiøs autoritetsfigur. Samtidigt betød de nye administrative opgaver at præsten kom i tættere kontakt med samfundets mest udsatte borgere – netop dem som staten havde vanskeligt ved at nå med initiativer som f.eks. autoriseret lægehjælp, og vaccination. På den måde ville de nye forordninger øge præstens funktion som lokalt bindeled, og som et redskab for regeringens folkesundhedspolitiske interesser.

Præstens alsidige arbejde som lokal embedsmand, og sjælesørger indgår også i Nørres værk hvori det b.la. fremgår at det qua af forordningen af 5. juli 1803, var præstens opgave at vurdere, hvilke borgere der var værdigt trængende, og fortjente offentlig forsørgelse.⁹⁵ Heri understreger Nørr hvordan præsten blev kontaktet i alle henseender der havde med offentlig forsørgelse at gøre, f.eks. når en trængende borger skulle bruge nye træsko eller have sat nye ruder i; alle anmodninger skulle

⁹² Rasmussen, *Præstegården i lokalsamfundet*, 39-40

⁹³ D. 5/7- 1803 udsendtes den første forordning som gav sognepræsterne ansvaret for det lokale fattigvæsen. D. 14/12-1810 blev forordningen udvidet med yderligere detaljer og bestemmelser, men ansvaret vedblev at være præsternes.

⁹⁴ Christian Elers Hertz, *Fattigreglementerne af 5. Juli 1803 og Placaten af 14. December 1810 med vedføjede nærmere Bestemmelser og Forandringer, samt nogle Anmærkninger*. (Fyens Stifts Adressecontoir og Bogtrykkerie, 1828) 2

⁹⁵ Nørr, *Præst og Administrator*, 236

vurderes, og godkendes af sognepræsten.⁹⁶ Ifølge Nørr skulle selve prædikestolen også have spillet en stor rolle i præstens varetagelse af fattigvæsenet, idet det annonceredes direkte derfra hvilke dage det var muligt at søge om offentlig forsørgelse eller almisse, og hvordan sognebørnene i givet tilfælde skulle ansøge.⁹⁷ Den lokale sognepræst var, ifølge Nørr, ligeledes vejen til autoriseret lægehjælp, for de fattige; det var nemlig igennem Fattigkommissionen almuen skulle søge om lægehjælp, og som formand, for kommissionen var det præstens ansvar at vurdere behovet, for læge, og derefter tilkalde distriktslægen.⁹⁸ Kravet om præstens vurdering før lægehjælp kan have afholdt mange fra at søge autoriseret behandling. Selv en respekteret sognepræst kunne ikke ophæve de bureaukratiske barrierer der afholdt mange fra at søge lægehjælp. Det kan derfor tænkes at have medvirket til at mange i stedet søgte hjælp hos uautoriserede behandlere, som vil have været mere lettilgængelige, og traditionelle.

Ifølge Nørr var sognepræstens vurdering generelt set afgørende i alle sager der vedrørte almuen, idet adgangen til både økonomisk, og social understøttelse i høj grad afhang af hans indtryk af den fattiges behov, og værdighed. Nørr konkluderer at de fattigste var dybt afhængige af præstens vurdering – uden hans støtte fik de sjældent hjælp.⁹⁹

Det kan altså synes, på baggrund af Bregnsbos, Rasmussens og Nørres vurderinger, at den danske stat i mange tilfælde lykkedes med at positionere sognepræsterne som nærmeste, og øverste embedsmand i samfundene udenfor København hvor statens arm i mange tilfælde måske ikke rakte. Ved at give sognepræsten ansvaret, for både skole- og fattigvæsen sørgede man efter alt at dømme, for statens evige tilstedeværelse udenfor København; særligt den største, men fattigste befolkningsgruppe, almuen, kunne på den måde forsøge at påvirke. Almuen var præget af tradition, og religiøsitet, og havde begrænset adgang til information. Derudover var almuen ofte nødsaget til at gennemgå bureaukrati, for at modtage forsørgelse, uddannelse, og lægehjælp hvorfor mange med al sandsynlighed har været svære at overtale til nye medicinske opfindelser som vaccinationen, og regelmæssigt brug af autoriseret lægehjælp.

⁹⁶ Ibid. 260

⁹⁷ Ibid. 262

⁹⁸ Ibid. 235

⁹⁹ Ibid. 263

Almuens overvejende reelle kilde til nyheder, og oplysning var sognepræsten, og for borgerne udenfor København blev nye love, og offentlige bekendtgørelser, såvel som nyheden om vaccinen videreformidlet af den lokale præst. Idet præsten både var lokal sjælesørger, og embedsmand med tæt kontakt til både rige, og fattige i sognet, både igennem kirkelige aktiviteter som gudstjenester, bryllupper osv. og ved administrativt arbejde som skole- og fattigvæsen, antages det at sognets beboere har haft tæt bånd, og stor tillid til deres lokale sognepræst. Netop denne kombination af lokal autoritet, og et tillidsfuldt virke gjorde, ifølge Bregnsbo, præsterne perfekte til at fremme statslige initiativer.¹⁰⁰ Bregnsbo fremhæver især prædikestol, og skolesystemet som centrale kanaler, for statens værdier.¹⁰¹

Som både religiøs leder, og embedsmand blev præsten statens nøglefigur. Især i samfundets periferi skulle præsten blive en effektiv formidler af statens budskaber – og dermed en oplagt aktør i vaccinationsprogrammet.

Prædiken som politisk og pædagogisk redskab

I den undersøgte periode var det en udbredt forestilling, at kongen – som statens øverste tjener – havde sit embede i en form, for overenskomst med folket, hvilket forpligtede ham til at varetage sin undersåtters velfærd.¹⁰² Samtidig gjorde idéer om frihed, og lighed, inspireret af Den Franske Revolution, deres indtog i Danmark, og vandt genklang i visse kredse. Disse tanker synes dog imidlertid at have stået i skarp kontrast til både statens, og gejstlighedens synspunkter, som fortsat lagde vægt på loyalitet, og hierarki.¹⁰³ Gejstligheden støttede en 'fornuftig frihed' – hvor frihed betød lydighed, og samfundssind.¹⁰⁴

Begreber som frihed, og lighed blev af den danske gejstlighed tilsyneladende fortolket som forenelige med enevældigt styre, og blev dermed ikke opfattet som modstridende med enevælden

¹⁰⁰ Bregnsbo, "Præstestanden og enevælden i Danmark 1660-1848", 53

¹⁰¹ Bregnsbo, "Den danske vej", 325

¹⁰² Bregnsbo, *Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed*, 100

¹⁰³ Ibid. 101

¹⁰⁴ Ibid. 101

som det havde været tilfældet i Frankrig. Præstens rolle som embedsmand med loyalitet overfor kongemagten, synes især at have haft indflydelse på deres forståelse af disse begreber. Meget tyder på at man bevidst søgte at integrere nye idéer i en enevældig ramme hvor frihed og lighed som begreber i højere grad understøttede den eksisterende samfundsorden, fremfor at udfordre den.

Særligt lighed var et begreb som gejstligheden synes at have haft deres egne tanker om, især i et enevældigt samfund som Danmark. Ifølge Bregnsbo var det typisk, for gejstligheden i perioden at vurdere lige fordeling af samfundets goder, som elimineringen af mulighed, for barmhjertighed, gavmildhed, og velgørenhed.¹⁰⁵ Disse 'særligt kristne værdier' søgte gejstligheden at bevare i samfundet og mente ikke dette kunne lade sig gøre under fuldkommen samfundslighed. Ligeledes ønskede man at bevare 'tilliden til forsynet' og dermed en tålmodighed og tillid til Gud og Guds plan.¹⁰⁶ Lighed blev altså anset som uforenelig med kristne værdier om barmhjertighed og gavmildhed.

Bregnsbo vurderer at netop standsforskellene som eksisterede i Danmark i perioden, langt hen ad vejen var bifaldet af gejstligheden, og dermed ikke noget man gjorde sig nogen umage, for at ophæve: "ophævelse af uligheder (var) ikke en sag, den danske gejstlighed brændte for, og det kan derfor ikke forventes, at der skulle være gejstlige, der gerne så standsforskellene afskaffet."¹⁰⁷ Standsforskellene blev dermed i samtiden betragtet som nødvendige – en opfattelse, der blev støttet af store dele af gejstligheden: "alle stænder var lige nødvendige, og man derfor ikke måtte ringeagte nogen stand. Men på den anden side kunne der være stænder, der var mere betydningsfulde end andre, og sådanne stænder havde selvfølgelig krav på mere ære og højagtelse."¹⁰⁸

Som tidligere belyst var de danske sognepræster ansvarlige, for fattigforsorgen, og forvaltningen af almisseuddeling. Der synes dog - på baggrund af Bregnsbos konklusioner - ikke at have eksisteret et ønske fra gejstlighedens side om fuldstændigt at afskaffe fattigdom eller de sociale

¹⁰⁵ Bregnsbo, "Præstestanden og enevælden i Danmark 1660-1848", 52-53

¹⁰⁶ Ibid. 52-53

¹⁰⁷ Bregnsbo, *Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed*, 62

¹⁰⁸ Ibid. 63

forskelle; tværtimod blev disse forskelle opfattet som nødvendige, for at fastholde muligheden, for kristen velgørenhed, og ordentlighed udøvelse af næstekærlighed.

Jørgen Staunings politiske prædiken

Meget tyder på, at præsterne brugte deres prædikener, og prædikestol til at udbrede, og forstærke bestemte tanker, og meninger særligt vedrørende regering, og kongemagt. På denne måde kunne også nye begreber, og truende moderne tanker om frigørelse, og lighed adresseres i offentligt regi. Præsternes prædikener afspejlede ofte tidens diskussioner, og signalerede en vilje, og et ønske om at følge med i samfundets udvikling; så længe den ikke stred mod kongemagt, og teologi.¹⁰⁹ Det kan altså antages at præsterne i vid udstrækning søgte at prædike i overensstemmelse med statens aktuelle politik, for bedst muligt at bevare deres embede.

Som tidligere nævnt var det ikke lovligt, for præsterne at kritisere den siddende regering fra prædikestolen, men det var fuldstændigt reelt at give udtryk, for personlige holdninger, hvis altså disse var i overensstemmelse med regeringens, og kongens. Prædikestolen ser altså ud til at have haft stor betydning, for hvordan befolkningen tænkte og handlede. Bregnsbo vurderer at ”præster, der har haft holdninger til samfundet, har (...) bragt disse med sig ud i deres sognekald og givet udtryk for dem, fra prædikestolen eller ved andre lejligheder, og har derved bidraget til at udbrede disse idéer”.¹¹⁰

Et eksempel på en prædiken med politiske undertoner findes i forbindelse med nedbrændingen af Christiansborg Slot i 1794 hvor blandt andre Maribo-præsten Jørgen Stauning¹¹¹ holdt en prædiken der gav indsigt i hans syn på samfundsordenen, og kongemagten. Idet prædikenen blev afholdt i forbindelse med nedbrændingen af kongeboligen, og på en ekstraordinær bededag¹¹², som var kongeligt forordnet, er det forventeligt at prædikenen ville udtrykke en stærk støtte til enevældestyret, og den danske kongemagt. På trods af dette fremstår prædikenen som et

¹⁰⁹ Bregnsbo, ”Præstestanden og enevælden i Danmark 1660-1848, 60

¹¹⁰ Bregnsbo, *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen*. 80

¹¹¹ Jørgen Stauning var sognepræst i Maribo Kirke i perioden og blev senere provst i Stege.

¹¹² Man indførte ekstraordinære, obligatoriske bededage i forbindelse med Christiansborg Slots første brand d. 26/2-1794.

interessant eksempel på de refleksioner som gejstligheden gjorde sig i den undersøgte periode om det styre, de var underlagt, samt de holdninger, de valgte at formidle til deres menigheder. Prædikenen afspejler altså samtidens politiske, og religiøse normer.

I sin prædiken slog Stauning fast at det at være en god borger der adlød kongen, og regeringen, var ensbetydende med at være en god kristen.¹¹³ Hvis man derimod undlod at opfylde sine borgerlige pligter, og ikke udviste lydighed overfor kongemagten, og regeringen, kunne man ikke betragtes som en sand kristen. Stauning understregede hvordan det var en kristen borgers vigtigste pligt at se og lindre sine medborgeres 'trængsel' og nød, og ved handlinger at formindske dennes nød så meget som muligt.¹¹⁴ Dog mente Stauning ikke at danskerne havde nogen årsag til at lade sig påvirke af revolutionen i Frankrig, idet man i Danmark slet ikke var udsat for nogle former, for frihedsberøvelse af nogen art: "Frihed bestaar ikke i Uafhængighed eller Unddragelse fra Lydighed imod Regeringen og dens Bud, thi denne Lydighed er just Grundstøtten for den borgerlige Frihed."¹¹⁵ Stauning synes altså at mene, meget som sine kollegaer i perioden at frihed, og lighed sagtens kunne være foreneligt med enevælde, idet sand frihed fandtes gennem lydighed.

De danske undersåtter havde altså, ifølge Stauning, ingen grund til at søge til oprør som franskmændene havde gjort det, idet danskerne allerede nød stor frihed gennem deres gode stat, og konge. Han fremhævede danskerne som Europas lykkeligste folk der burde være taknemmelige, for en god regering. Stauning mente yderligere at den danske stat tillod langt mere frihed, og lighed end det reelt set var nødvendigt:

"Og hvo fortienet Kierlighed, naar ikke den Konge, der anseer sand Oplysning i Religionen og Sædelæren for det kraftigste Middel til at fremme saavel den offentlige, som hver enkelt Mands muelige Lyksalighed og derfor søgte ved alle Leiligheder at udbrede Oplysning, ikke frygter for grundet Misfornøielse hos Folket, og derfor fremmede og fredede Tænke- og Trykkefrihed, ikke

¹¹³ Jørgen Stauning, *Prædiken over Esa. 43, 1-3 paa den forordnede Andagts- og Bededag i Anledning af den ulykkelige Ildsvaade som fortærede Kongeboligen Christiansborg, holden til Høimesse i Marieboe Kirke* (Paul Hermann Höecke, 1794) 9

¹¹⁴ Ibid. 46

¹¹⁵ Ibid. 52

nægter Statens Borgere den dem som Mennesker og Medlemmer af det borgerlige Selskab tilkommende Rettigheder, og derfor gav Bondefrihed, fremskyndede Negerfrihed (...)”¹¹⁶

Det syn på regering og kongemagt der her kommer til udtryk i Staunings prædiken, var ifølge Bregnsbo meget karakteristisk, for perioden. Han peger på at præsterne i stigende grad lagde vægt på kongemagtens ’velgerninger’ og opfordrede borgerne til lydighed; ikke længere udelukkende med henvisning til Guds vilje, men med appel til folkets egeninteresse.¹¹⁷ Det synes altså at have været karakteristisk, for perioden at gejstligheden opfordrede til aktiv lydighed overfor kongemagt, og regering. Stauning engagerede sin menighed ved at understrege, at lydighed var i deres egen interesse.

I Staunings tilfælde antages det dog at han i anledningen af den særlige situation valgte at fremstå særligt positivt indstillet overfor enevælden.

Lydighed og deltagelse

I den undersøgte periode synes det altså i høj grad at have været moderne at borgerne skulle tage stilling til deres samfund, og regering. De blev i stigende grad opfordret til at engagere sig aktivt i samfundet, og tage medansvar, for det fælles bedste, det, man i dag ville kalde samfundssind som dengang blev betegnet som ’borgerdyd’.¹¹⁸ Borgerdyd betød aktiv deltagelse, og loyalitet overfor fællesskabet. Den nye, og rigtige form, for lydighed var ikke den tavse, og underkastende, men den deltagende, og engagerende. Borgerne blev derfor opmuntret til – i det omfang det var muligt under tidens trykkefrihedsforordning¹¹⁹ - at bidrage til den offentlige debat, og sætte fællesskabets behov over deres egne.

Mange præster i perioden, såsom Stauning, synes at have været store fortalere, for borgerdyd og b.la. den berømte københavnske provst H. G. Clausen¹²⁰ mente at danskerne med ’virksom

¹¹⁶ Ibid. 50

¹¹⁷ Bregnsbo, *Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed*. 27

¹¹⁸ Bregnsbo, ”Præstestanden og enevælden i Danmark 1660-1848”, 59

¹¹⁹ *Forordning som nærmere forklarer og bestemmer Trykkefrihedens Grænser* også kendt som blot ’Trykkefrihedsforordningen’ trådte i kraft d. 27/9-1799 og indførte censurbestemmelser i Danmark.

¹²⁰ Hans Georg Clausen var stiftsprovst, direktør for pastoralseminariet og medlem af flere kommissioner. Clausen var stor tilhænger af rationalisme og døde i 1840.

Deeltagelse' skulle udøve borgerdyd, og at enhver dansker skulle være rede til at tilsidesætte sin egen bekvemmelighed så snart fædrelandet kaldte.¹²¹ Clausen synes overordnet set at være tilhænger af forestillingen om staten som et samlet legeme hvor hver borger udgjorde en del – et lem – af helheden. Han mente at borgerne burde betragte sig selv som integrerede elementer i statslegemet, og tilsidesætte egne behov, og interesser når staten havde brug for deres indsats.¹²² Clausens holdninger stemte altså tilsyneladende overens med den daværende tidsånd, og tanker om borgerdyd, og aktiv deltagelse i samfundet.

Idealet om den gode undersåt, og borger skiftede altså i løbet af 1700-tallet fra passiv underkastelse til aktiv deltagelse. I slutningen af 1700-tallet, og begyndelsen af 1800-tallet skete der en udvikling hvor ønsket om at styrke både statens, og befolkningens velfærd blev mere fremtrædende. De danske borgere blev i stigende grad opmuntret til at engagere sig i samfundet, dog uden reel mulighed, for at kritisere regeringen. Selvom de danske borgere i forvejen havde begrænsede muligheder, for aktivt at deltage i samfundet, blev disse muligheder yderligere indskrænket i kølvandet på Den Franske Revolution. Bregnsbo mener at revolutionen gav anledning til skepsis omkring borgerdeltagelse, ytringsfrihed, og offentlig debat, og flere steder blev disse moderne tanker derfor revurderet en smule.¹²³ Mange præster opfordrede dog fortsat både til borgerdyd- og deltagelse, men yndede samtidigt gerne at minde menigheden om at friheder såsom muligheden, for at deltage i en offentlig debat - dog underlagt censur - var muliggjort at den gavmilde regering som derfor fortjente loyalitet. I Callisens beretning fremgår det ligeså hvordan frihed, og lighed langt hen ad vejen var anset som vigtige idealer, som mennesket dog kun i nogen udstrækning skulle gives:

”Det er et sandt Held for Menneskene, at de ikke ere skabte til fuldkommen og uindskrænket Frihed og Uafhængighed. Uagtet Mennesket staar saa høit over alle andre Skabninger (...) saa trænger det dog, for at være ret lykkeligt, til at leve i Samfund og under et Slags Formynderskab;

¹²¹ Bregnsbo, ”Præstestanden og enevælden i Danmark 1660-1848”, 57

¹²² Ibid. 57

¹²³ Ibid. 57-58

(...) Uden Regering og Love vilde Mennesket være det vildeste og ulykkelige blandt alle Dyr-Slægter.¹²⁴

Som hos Stauning fandt Callisen frihed i lydigheden, fremfor oprør. Ifølge Callisen var mennesket altså ude af stand til at tage ordentligt vare på sig selv uden en form, for formynderskab, og understregede at man ikke burde ønske sig fuldkommen frihed, da det blot ville føre til kaos, og ulykkelighed. Friheden kunne derfor ikke findes ved at afsætte konge, og regering, men i stedet ved at være loyale, og lydige overfor en regering så god som den danske.¹²⁵

Den stigende opfordring til borgerdeltagelse, og borgerdyd som prægede slutningen af 1700-tallet, må dog også ses i lyset af de intellektuelle, og kulturelle forandringer, som oplysningstiden medførte. Mens mange præster, som f.eks. Clausen og Stauning, aktivt fremmede idéen om borgerdyd, og lydighed overfor staten, måtte samme gejstlighed samtidig forholde sig til en virkelighed hvor autoriteter – ikke mindst de religiøse af slagsen – i stigende grad blev mødt med kritiske spørgsmål. Det var ikke længere givet at kirken ubetinget kunne regne med hele befolkningens opbakning; begreber som fornuft, viden, og oplysning begyndte at vinde frem, og udfordrede forestillinger om autoritet, både politisk, og religiøs.

Dette forhold at præsterne både fremmede en aktiv deltagelse i samfundet, men også selv stod midt i et samfundsskifte, blev afgørende for kirkens udvikling i perioden. Den samme præst der i sin prædiken kunne opfordre sin menighed til at tilsidesætte egne behov, for fædrelandets skyld, måtte samtidig gentænke sin rolle i lyset af tidens nye krav til rationalitet, og oplysning. Særligt de videnskabelige fremskridt i perioden, herunder medicinske, gjorde det vanskeligt at fastholde et verdensbillede hvor al viden, og autoritet alene udsprang af Gud. Heri, mellem tradition, og fornyelse, religiøs autoritet, og borgerlig oplysning, fandt mange sognepræster et nyt ståsted. Som både moralske vejledere, og praktiske embedsmænd i lokalsamfundet, kunne de forene statens ønsker med folkets behov, og tidens nye idéer.

¹²⁴ Callisen, *Physisk-medizinske Betragtninger*, 4-5

¹²⁵ Ibid. 61

Kirken i oplysningens tid

Præstens dobbelte rolle som embedsmand, og åndelig vejleder blev afgørende, for statens formidling af værdier. Mod slutningen af 1700-tallet, og begyndelsen af 1800-tallet begyndte denne position som især religiøse autoriteter dog at blive udfordret. Oplysning, og nye opdagelser indenfor videnskab, og humaniora resulterede i at mange danskere begyndte at sætte spørgsmålstegn ved kristendommens udøvelse i Danmark, og selve kirken som samfundsinstitution. Særligt opdagelser, og oplysning indenfor medicin gav mange grund til at tvivle på Guds forsyn eller sågar eksistens. I Bach-Nielsens, og Schjørrings værk fremgår det at selvom danskerne i denne periode selvfølgelig var kristne, og store tilhængere af kristendommen, så begyndte nogle grupper at tvivle på kirkens autoritet, og status som samlingspunkt.¹²⁶ I mange sognepræsters optik var Danmark truet af en ny tidsalder som vægtede videnskab, og oplysning højt, og ifølge Bach-Nielsen, og Schjørring var selv "Sjællands biskop N. E. Balle i tvivl om, hvorvidt kristendommen kunne reddes. Dens eneste redningsmulighed var at tilpasse sig".¹²⁷

Kristendommen måtte finde sin plads imellem nye begreber som fornuft, oplysning, og frihed som fyldte i perioden. Det var blevet moderne at man som menneske brugte sin 'sunde fornuft' og forholdt sig kritisk til tilværelsen; både i forbindelse med stat, medicin, og religion. Ifølge Bach-Nielsen, og Schjørring var det særligt tankerne om fornuft der udfordrede det religionssyn man indtil da havde haft i Danmark: "Mennesket sikredes af stat og samfund retten til brug af sin fornuft. Helst i overensstemmelse med en naturlig religion, men i realiteten frisattes individet og dets fornuft gennem hele 1700-tallet, hvorved det blev åbenlyst, at kirkerne i deres gamle former ikke mere var relevante. De talte ikke til tiden og slet ikke i tidens sprog."¹²⁸

Det var altså karakteristisk, for perioden at den offentlige samtale i stigende grad blev påvirket af begreber som oplysning, og fornuft, og videnskabelige fremskridt. Den såkaldte 'videnskabelige revolution' udfordrede i mange tilfælde det traditionelle syn på kristendommen, og lagde dermed op til nye opgør med helt fundamentale dele af kristendommen. Dette skabte en voksende

¹²⁶ Bach-Nielsen & Schjørring, *Kirkens Historie*, 375

¹²⁷ Ibid. 376

¹²⁸ Ibid. 380

spænding mellem nye erkendelser, og den etablerede religiøse autoritet som sognepræsterne repræsenterede.¹²⁹ Den danske gejstlighed synes dermed at have følt sig truet på selve sin eksistensberettigelse midt i nye opdagelser, og oplysning.

At videnskaben ved første øjekast skulle være uforenelig med religionen, understøttes også af Koch som peger på hvordan der i løbet af 1700-tallet voksede ”en *historisk videnskab* frem, som udarbejdede sin egen metode og arbejdsteknik. Den lærte mennesker at tænke historisk, d.v.s. at forstå alt ud fra de historiske forhold og i sammenhæng med dets tid, og det afviste alle dogmatiske og absolutte domme om fortiden.”¹³⁰ Fremkomsten af nye videnskaber såsom historievidenskaben medførte altså, ifølge Koch, en masse nye spørgsmål om- og kritik af bibelske begivenheder. Bibelen selv blev heller ikke længere opfattet som et ’himmelfaldent dokument’, men i stedet som en bog med en tilblivelseshistorie fuldstændigt som andre bøger.¹³¹ Man begyndte altså at sætte spørgsmålstegn ved Bibelens troværdighed, og hvorvidt evangelierne reelt set var pålidelige i deres overleveringer om Jesus; den nye historiske kritik overfor den overlevede kristendom var et af tidens store emner, og det var et stort spørgsmål om kristendommen ville kunne bestå, og overleve denne kritik.¹³²

Samfundet, og den offentlige debat i den undersøgte periode synes altså at have været kraftigt påvirket af moderne begreber som fornuft, erfaringer, og videnskab. Men hvordan kunne disse begreber forenes med den herskende religion, og religionssyn? Meget indikerer at det var svært, for mange borgere i perioden at forene de nye tanker, og idéer med deres religion hvori mennesket overordnet set skulle have tillid til Guds forsyn, og ikke selv vurdere eller ændre sin skæbne. Sognepræsterne var derfor nødsaget til at finde en ny måde hvorpå kristendommen, og fornuften kunne sameksistere, sådan at religion, og tradition kunne bestå. Kristendommen måtte altså kunne rumme fornuften, og oplysningen for at bevare sin relevans, og position i samfundet.¹³³

¹²⁹ Ibid. 386

¹³⁰ Koch, *Danmarks Kirke*, 106

¹³¹ Ibid. 106

¹³² Ibid. 106

¹³³ Ibid. 108

Som konsekvens af dette begyndte mange præster at gå praktisk til værks, og reevaluere den udøvede kristendom i Danmark; det skulle gøres konkret, og brugbart i samfundet, og man måtte finde et ståsted mellem overtro, og fornuft. Det fremgår bl.a. i *Kirkens Historie* hvordan "evangeliet var oprindeligt forkyndt for uvidende og overtroiske folk i det sprog og den forestillingsverden, de dengang havde. Det samme måtte gælde oplysningens forkyndelse: den måtte tilpasse sig uforstandige og uoplyste. Dermed gled præsteembedet i retning af et religionslærerembede."¹³⁴ Dette understøttes af Koch som skriver følgende:

"Præsterne så det ikke mere som deres opgave, at prædike for menigheden, men at være der som en fader i sognet, at tage sig både af menneskers åndelige og timelige vel. Mange af dem blev foregangsmænd i det praktiske liv, opfyldt som de var af en lyst til at virke til folkegavn. De kastede sig med iver over skole- og fattigvæsen, (...) og bidrog til at gennemføre vaccinationen."¹³⁵

Præsterne synes dermed at have anset det som deres nye opgave at undervise, og guide deres menighed i de nye tider, og de har i den forbindelse i høj grad kunnet udnytte deres allerede eksisterende position som lokale embedsmænd. Herigennem kunne de få den mere af den eksponering, og relevans som de måske følte sig udfordrede på i den undersøgte periode. Idet de danske sognepræster i stigende grad tog aktiv del i det praktiske arbejde i lokalsamfundet, blev borgerdyd ikke blot et ideal, men en del af præsternes daglige virke. Igennem koppevaccineprogrammet blev sognepræsterne især tydelige, og her fandt de en ny medicinsk opfindelse, som de kunne kombinere med deres rolle som embedsmænd, og dermed understrege deres egen relevans, og vigtighed i et moderne samfund; og forene religionen, og videnskaben.

¹³⁴ Bach-Nielsen & Schjørring, *Kirkens Historie*, 376

¹³⁵ Koch, *Danmarks Kirke*, 110

Mellem prædikestol og stat: J. L. Hertels prædiken

Et eksempel på en sognepræst i perioden der brugte prædikestolen til både at oplyse, og opmuntre sin menighed til at lade sig vaccinere, samtidigt med at han forsøgte at forene kristen tro med moderne oplysningsidéer, er Jørgen Lund Hertel, præst i Rønnebæk Kirke i den undersøgte periode.¹³⁶ I juni 1803 holdt Hertel en prædiken i forbindelse med gudstjenesten på 3. søndag efter Trinitatis.¹³⁷ Hertel var en af de præster der aktivt støttede vaccinationsprogrammet, og da staten i 1803 fortsat havde problemer med at få landbefolkningen til frivilligt at modtage vaccinen, spillede præster som Hertel en afgørende rolle. Mange anså nemlig kopper som et guddommeligt påfund, og en naturlig del af livet. Det var netop overbevisninger som disse som Hertel, og tidens øvrige præster måtte udfordre, for at sikre at vaccinationen kunne få succes i befolkningen.

Guds vilje: Det religiøse argument for vaccination

Allerede i begyndelsen af sin prædiken påtaler Hertel 'Guds vilje' som reelt set, ifølge Hertel, var at alle mennesker skulle dø med alderen, og at en død som konsekvens af alderdom var den 'rigtige' og gudsbestemte måde at dø på.¹³⁸ Derfor, mente Hertel, var det også unaturligt, og imod Guds vilje, når børn, og raske døde før tid af sygdomme som kopper; sygdommen gjorde det altså, for mange mennesker umuligt at dø som Gud havde tænkt det, og dermed var det naturligvis ikke en del af Guds forsyn, og vilje.¹³⁹ Hertel påtaler her én af de største årsager til at mange mennesker på landet ikke lod sig vaccinere: man ville ikke modsige sig Guds vilje. Hertel mente i stedet at menigheden burde have glædet sig over at et middel til at afværge sygdomme som kopper var blevet opdaget, og dermed også muligheden, for at redde mennesker fra at dø, før Gud ville det: "Hvo vilde ikke glæde sig, naar et saadant Middel opdages, hvorved Mennesker kan undgaae en Fare for enten at miste en Sands eller at døe, førend de ved Alderen ere modne dertil?".¹⁴⁰ Man

¹³⁶ Sognepræst i Rønnebæk kirke (Næstved) i perioden 28/12-1792-25/1-1805. Der er, mig bekendt, intet andet skriftligt bevaret af Hertel end prædikenen 3. søndag efter trinitatis.

¹³⁷ Sigurd Müller, "Jørgen Lund Hertel: Om Koekopperne. En prædiken paa tredje Søndag efter Trinitatis 1803" i *Samlinger fra den danske Litteratur udvalgt af Sigurd Müller* (København 1895)

¹³⁸ Ibid. 147

¹³⁹ Ibid. 147

¹⁴⁰ Ibid. 147

burde altså, ifølge Hertel, glæde sig ved muligheden, for at forebygge en tidlig og unødvendig død, fremfor at frygte vaccinen eller blot være skeptisk. Vaccinen skulle dermed ikke ses som et angreb på Guds vilje, og forsyn, men i stedet et værktøj til netop at fremme Guds vilje og forsyn.

Hertel understregede derudover, at selvom nogle koppesmittede overlevede sygdommen, så var selv de overlevende dømt til et liv med varige mén og vansiring; synet af en overlevende kopperamt var derfor ofte sørgeligere end en døende ven mente Hertel.¹⁴¹

Viden og vaccination: Præsten som oplysningsformidler

Herefter overgår Hertel fra det moralske til det mere praktiske, og informerende, idet han søger at afmystificere vaccinationen, og fremgangsmåden, for sin menighed. Han understreger at der ikke længere er tale om den tidligere praksis med inokulation med de reelle 'børnekopper', men derimod om anvendelsen af de langt mildere kokopper – et væsentligt skift der reducerede risikoen ved behandlingen markant.¹⁴² Hertel fremhæver at vaccinationen er ufarlig, og egnet, for alle aldersgrupper, fra spædbørn til ældre, og understreger desuden, at der hverken i Danmark eller i udlandet var rapporteret om alvorlige bivirkninger.¹⁴³ Hertel kan ses her som en der forsøgte at bygge bro mellem religiøs tro, og tidens stigende fokus på oplysning, og videnskab. Han anvender et sprog præget af fornuft, og empirisk evidens, som afspejler tidens ånd. Hertel forsøger ikke blot at overbevise gennem religiøs autoritet, men appellerer til menighedens rationelle dømmekraft ved at fremhæve vaccineprogrammets testgrundlag, og den daværende påviste sikkerhed. Han forsøger altså med andre ord at tale 'tidens sprog'¹⁴⁴ – nemlig et sprog præget af oplysning, erfaringer, og tillid til videnskabelig metode – og placerer dermed præsten som både åndelig, og rationel autoritet i samfundet.

I kraft af sin rolle som både sognepræst, og embedsmand med ansvar, for både fattigforsorg, og skolevæsen, antages det at Hertel havde indgående kendskab til sin menighed, og derfor også menighedens bekymringer omkring den nye vaccine. Efter sin videnskabelige gennemgang af

¹⁴¹ Ibid. 147-148

¹⁴² Ibid. 148

¹⁴³ Ibid. 148

¹⁴⁴ Som nævnt tidligere i: Bach-Nielsen & Schjørring, *Kirkens Historie*, 375

vaccinens virkning søger Hertel tilsyneladende at adressere menighedens generelle bekymringer om hvorvidt en vaccination ville fremstå som modvilje, og trodsighed overfor Guds forsyn, og vilje:

”Giøre vi ikke ved at bruge hint Betyggelsesmiddel ligesom Indgreb i Guds Regiering? Jeg vil søge at befrie Eder fra denne Frygt paa samme Maade, som Jesus forud søgte at overbevise Jøderne om, at han ikke syndede ved at helbrede Syge om Sabbaten. Jeg spørger derfor: om din Naboes Huus antændes af Ild, og dit eget staaer derved i øiensynlig Fare, troer du da at synde mod Gud som Ildens Skaber og Herre, naar du søger at redde dine Børn, dine Creature og andre Ting fra Ilden?”¹⁴⁵

Hertel synes altså at bestræbe sig på at nedbryde forestillingen om at det var syndigt at beskytte sig selv, og sine nærmeste. Tværtimod betoner han det kristne ansvar, for næstekærlighed, og omsorg, herunder også det at værne om eget liv, og sundhed. For at understøtte dette synspunkt trækker Hertel på velkendte bibelske fortællinger, bl.a. eksemplet hvor Jesus helbreder på sabbatten,¹⁴⁶ og dermed tilsidesætter datidens religiøse normer til fordel, for barmhjertighed, og medmenneskelighed. Ved at bruge en fortælling som menigheden med al sandsynlighed kendte, og havde tillid til, synes Hertel at søge at legitimere vaccinationen som et kristent ansvar, fremfor en synd. Hertel mente nemlig at koppevaccinen ikke blot var et resultat af menneskelig opfindsomhed, og videnskabelig udvikling, men et udtryk, for Guds forsyn, og vilje. Han fremstiller opdagelsen af vaccinen som en guddommelig gave, snarere end en trussel mod troen.¹⁴⁷ Menneskets evne til at udvikle et middel mod koppesygdommen skulle altså ikke anses som en afvigelse fra Guds plan, og forsyn, men snarere ses som et tegn på at Gud også handlede gennem menneskelige fremskridt. Hertel synes dermed at argumentere, for at det netop var med Guds tilladelse at sygdommen eksisterede, og at et middel var blevet opdaget til at bekæmpe den.

På denne måde vender Hertel altså argumentet mod den skeptiske menighed, og understregede: det er ikke syndigt at tage imod vaccinen – tværtimod er det syndigt hvis man undlader at beskytte

¹⁴⁵ Hertel, *Om Koekopperne*, 149

¹⁴⁶ Johannesevangeliet kapitel 5, vers 9b-18, Matthæusevangeliet kapitel 12, vers 9-14, Markusevangeliet kapitel 3, vers 1-6 & Lukasevangeliet kapitel 14, vers 1-6.

¹⁴⁷ Hertel, *Om Koekopperne*, 149

sig selv, og sine medmennesker når et middel som vaccinen er tilgængeligt. I Hertels optik synes det altså at være kristne menneskers pligt at tage imod alle muligheder givet af Gud, også dem der kom af videnskabelige fremskridt.

Herefter adresserede Hertel endnu en almindelig forestilling i perioden – nemlig at mennesket ret beset ikke havde nogen indflydelse på sin egen skæbne – hvis Guds vilje var at man ville blive smittet med kopper, så blev man det. Man overlod altså udfaldet af sin livsbane til Guds vilje. Mange i perioden var altså overbevist om at det i sidste ende var Gud som styrede deres liv, og skæbner, hvilket gjorde både forsigtighed eller forebyggelse ligegyldig. Hertel anerkendte sin menigheds tillid til Guds forsyn, og opfordrede fortsat til trofasthed, og tillid til forsynet. Samtidigt fremhævede han at selv Jesus udviste forsigtighed, og aktivt søgte at beskytte sit liv, indtil hans opgave var fuldbyrdet. Hertel formulerede det således: ”Giorde nu Jesus ikke Regning paa Almagts overordentlige Betyggelse, men fandt det fornødent selv ved Forsigtighed at betrygge sit Liv¹⁴⁸ (...), hvorledes tør vi da vente, at Gud skulde ved Mirakler bevare os i Fare, naar vi ikke vil bevare os selv, saavidt det staar til os?”¹⁴⁹

Ved igen at anvende et centralt, og velkendt bibelsk eksempel forankrede Hertel sit argument i en religiøs autoritet som formodentlig havde stor vægt hos menigheden. Dette var med til at legitimere hans pointe: at menneskelig ansvarlighed, og beskyttelse af livet ikke stod i modsætning til kristen tro, men tværtimod var en del af den. Hertel synes med dette at reintrodere samtidens oplysningstanker, og forsøge at forene kristen lære, og rationel handlekraft. Vaccinationen fremstilles som et guddommeligt givet middel, og videnskabelige fremskridt betragtes ikke som trusler mod religionen, men som redskaber skabt gennem Guds forsyn. Hertel fremstår dermed som en repræsentant, for en bredere bevægelse i tiden, hvor gejstlige netop søgte at tilpasse kristendommen til den nye virkelighed præget af oplysning, videnskab, og statsstyret folkesundhed.

Hertel bad sågar sin menighed tænke selv, og overveje om ikke vaccinen fremkom dem at være et fornuftigt, og rigtigt valg: ”Tænk selv efter! Kan det virkelig kaldes Tillid til Gud, naar Han

¹⁴⁸ Matthæusevangeliet kapitel 26, vers 36-46.

¹⁴⁹ Hertel, *Om Koekopperne*, 150

tilbyder dig Hielp ved naturlige Midler, og du saa siger: nei! (...) Er dette ikke at ville foreskrive Gud Love? Er dette ikke virkelig Trodsighed?”¹⁵⁰

Her synes Hertel at vurdere afvisningen af vaccination ikke blot som et udtryk, for manglende rationel dømmekraft, men også en tilsidesættelse af Guds vilje, og forsyn. Ifølge Hertel var fornuft, og forsigtighed ikke blot moderne begreber fra oplysningstidens tanker, men derimod dybt forankret i kristen teologi. Det var ifølge Hertel ikke tilstrækkeligt at sætte sin lid til Guds beskyttelse hvis mennesket selv undlod at tage de nødvendige forholdsregler: ”Den, Gud vil bevare, er sikkerlig uden Fare; men vi tør ikke haabe, at han vil bevare os, naar vi ikke vil bevare os selv.”¹⁵¹ Her forsøger Hertel, tilsyneladende at forene tidens tanker om menneskelig fornuft, og ansvar med en klassisk kristen forståelse af mennesket. På den måde fremstår hans tilgang som et forsøg på at fremvise kristendommens fortsatte relevans i et samfund præget af nye videnskabelige erkendelser, og et voksende krav om individuel ansvarstagen. Hertels budskab her rummer således ikke kun en kristen blåstempling af vaccinen, men også et bredere forsøg på at bygge bro mellem religion, og modernitet som stemmer godt overens med tidsånden blandt de danske sognepræster i perioden.

Følelser og ansvar: Den blinde pige som moralsk appel

Et vansiret menneske, som havde overlevet koppesygdommen, var ofte et sørgeligt syn, som Hertel tidligere havde mindet menigheden om. Eftervirkningerne af kopper talte dog ikke kun voldsomme ar, mange overlevende blev ligeledes ramt af blindhed. Også i Hertels menighed sad et offer, for denne skæbne, en pige som Hertel valgte at tiltale direkte i sin prædiken: ”jeg seer den Blinde selv her iblandt os; jeg seer, hun er uroelig og bedrøvet. Hvo kan blive urørt ved dette Syn? I tilgive mig vist nok Alle, at jeg i nogle Øieblikke vender mig til hende og tiltaler hende til Opmuntring.”¹⁵² Idet Hertel vælger at henvende sig direkte til den blinde pige synes han ikke blot at overtale menigheden til vaccine ved at tale til deres fornuft, men i lige så høj grad deres følelser og empati. Den blinde pige har været et håndgribeligt, og meget reelt eksempel på, hvad menigheden risikerede ved at vælge vaccinen fra, for både dem selv og deres børn.

¹⁵⁰ Ibid. 150

¹⁵¹ Ibid. 150

¹⁵² Ibid. 151-152

Hertel understreger yderligere at alle forældre med omtanke, for deres børns ve, og vel burde tage imod vaccinen: ”Om Forældrene til den Blinde her i Sognet, som har mistet Synet ved Smaekopperne, havde vidst noget Middel til at forebygge denne Elendighed, men havde letsindigen forkastet det, hvilke Bebreidelser maatte de ikke da nu føle!”¹⁵³

Fuldstændigt som Johan Petersen tillagde Hertel altså forældrene et klart ansvar, for deres børns sundhed, og velbefindende.¹⁵⁴ At undlade at lade dem vaccinere, når muligheden nu forelå, fremstod efter alt at dømme som et ansvarssvigt med potentielt tragiske konsekvenser. Hertels pegen på den blinde pige fungerer som et dramatisk eksempel, og advarer om at hendes skæbne hurtigt kunne ramme enhver i menigheden hvis ikke man handlede rettidigt, og fornuftigt: ”Maaskee her ere nogle iblandt os, som om faa Dage ere blinde (...) som i Dag betragte deres Børn med Glæde og om faa Dage skal græde ved deres Grave (...)”¹⁵⁵

Med denne følelsesladede appel forsøger Hertel helt tydeligt at konfrontere sin menighed med det personlige ansvar, og de alvorlige konsekvenser, der kunne følge af passivitet. Spørgsmålet om vaccination var dermed ikke kun et spørgsmål om sundhed, men om moralsk, og forældreansvarlig handlekraft.

Fra prædikestol til statens forlængede arm

Afslutningsvist demonstrerer Hertel sit budskab i handling ved at fremstå som et eksempel at efterfølge. Han fortæller at hele hans egen husstand – herunder alle hans børn, og tjenestefolk – er blevet vaccineret: ”Det, som jeg tilraader Eder, har jeg selv gjort.”¹⁵⁶ Hertel fremstår som en autoritativ, og troværdig figur. Gennem sin prædiken viser han hvordan præsten kunne være et forbillede, for befolkningen i mødet med vaccinen. Især kombinationen af traditionel religion, og fornuftsbaseret, rationel argumentation, synes at være virkningsfuldt.

I én, og samme prædiken fremstår Hertel altså som et eksempel på den multifunktionelle præsterolle som var gængs i perioden hvor han ikke blot agerede religiøs vejleder, og sjælesørger,

¹⁵³ Ibid. 151

¹⁵⁴ Petersen, *Om Kokopperne*. 3

¹⁵⁵ Ibid. 152

¹⁵⁶ Ibid. 152

men i høj grad også som statens repræsentant, og lokal embedsmand med fingeren på pulsen. Hertel udøver således ikke alene en kirkelig funktion, men optræder samtidig som en formidler af statens folkesundhedspolitiske dagsorden. I kraft af sin daglige kontakt med menigheden – bl.a. gennem fattigvæsenet, skolevæsenet og sit ansvar som sognets øverste administrative autoritet – må han forventes at have haft et indgående kendskab til sognets sociale, og kulturelle forhold.

Netop dét kendskab, kombineret med en sandsynlig høj grad af tillid fra menigheden, synes at have placeret Hertel i en langt stærkere position som vaccinationsformidler, end f.eks. distriktslægen ville have været det. Hertels autoritet var ikke alene formel, men også socialt, og følelsesmæssigt forankret i samfundet, hvilket formentlig gjorde hans ord mere overbevisende, og effektfulde. På den måde bliver prædikenen ikke blot en religiøs handling, men også et strategisk værktøj i statens politik vedrørende folkesundhed – med præsten som en nøglefigur i foreningen af kristen tro, og moderne folkeoplysning. Hertels prædiken indkapsler dermed denne analyses hovedpointe: at sognepræsten i vaccinationsprogrammet blev bindeled mellem tradition, og modernitet, mellem forsyn, og fornuft.

Sognepræsten som vaccinator

At danske sognepræster skulle 'annoncere' nye medicinske behandlinger, og gennembrud var ikke et nyt fænomen i 1803 da Hertel holdt sin prædiken. Allerede igennem 1700-tallet spillede danske sognepræster en aktiv rolle i formidlingen af sundhedsvidenskab, især i relation til den såkaldte 'inokulation', den tidlige form for vaccination. De danske sognepræster blev nemlig ikke først en del af forebyggelsen af kopper i 1800-tallet da vaccinen kom til Danmark: i stedet havde de været centrale aktører i introduktionen af inokulationen siden midten af 1700-tallet. Et eksempel herpå findes i *Berlingske Tidende*¹⁵⁷ fra maj 1770 hvor en sognepræst, Jacob Lund fra Kragerø, blev fremhævet i sin rolle i udbredelsen af inokulationen:

¹⁵⁷ "De til Forsendelse med Posten alene privilegerede Kiøbenhavnske Tidender" blev senere kendt som "Berlingske Tidende". I denne analyse refereres avisen til som "Berlingske Tidende" i brødteksten, men henvises i fodnoterne ved det originale navn.

”Siden man fra mange Stæder spørger lykkelig Udfald af Smaakoppernes Indpodning, ansees det for Pligt, til Publici Underretning, herfra at melde, det een af denne Byes Indvaanere havde formaaet Sognepræsten i Kragerøe Hr. Jacob Lund (som allerede baade i Bergen og Kragerøe ved Indpodningen havde gjort sig navnkundig) hid til Stedet, hvor 32 Mennesker, nemlig trende fra 17 til 21 Aar gamle, de øvrige Børn, det yngste 8 Aar gammelt, med den Lykke af hannem bleve inoculerede (...) Alle ret Tænkende paa Stedet er velbemeldte Hr. Lund saa meget større Tak skyldig, som dette Foretagende er uden for hans Embede, følgelig skeet af blot Menneske-Kierlighed.”¹⁵⁸

Denne hæder af præsten der havde 'inokuleret' så mange mennesker at han var blevet noget nær en legende, afspejler en dybt forankret tradition i Danmark hvor præsterne, drevet af en kristen næstekærlighed, engagerede sig frivilligt i udbredelsen af sundhedsforbedrende teknologier. At præsterne fungerede som personlige, moralske guider i forbindelse med medicinske fremskridt, var dermed helt etableret praksis, og bestemt ikke en nyhed i 1803. Sognepræsterne var ikke alene i deres rolle som foregangsmænd i den medicinske udvikling; allerede i 1763 fremgår det af *Berlingske Tidende* hvordan ærkebiskoppen selv havde ladet sine børn inokulere, som en handling for at fremme inokulationens accept blandt befolkningen: ”For ret eftertrykkelig at bevæge andre til Koppernes Indpodning, anføres Eksempel af Rigets Erke-Biskop og dette Kongel. Academies Procanceller, Doctor Troibius, som har tilstædet Indpodningen paa 3 af sine Børn den 2 May.”¹⁵⁹ Her udspilles altså et centralt tema: gejstlighedens personlige engagement i de nye medicinske teknologier signalerede til danskerne at det både var accepteret, og moralsk forsvarligt at benytte sig af disse behandlinger. Det skulle fungere som et effektivt middel til at overbevise befolkningen om at den religiøse autoritet støttede videnskabelige fremskridt.

Hertels prædiken i 1803 er et fortsat eksempel på denne praksis. Hertel søgte aktivt at forbinde vaccinen med Guds forsyn, og argumenterede, for at den nye medicinske opdagelse ikke kun var forenelig med - men faktisk et resultat af - Guds vilje. Denne opfattelse af medicinske opdagelser som guddommelige gaver var dog langt fra ny. Allerede i 1761 blev det i *Adresse-avisen* fremført at det var Guds vilje der tillod mennesket at opdage, og bruge inokulationen som et middel i

¹⁵⁸ *De til Forsendelse med Posten alene privilegerede Kiøbenhavnske Tidender*, No. 37 (7/5-1770), 3

¹⁵⁹ *De til Forsendelse med Posten alene privilegerede Kiøbenhavnske Tidender*, No. 51 (27/7-1763) 1

kampen mod kopperne: ”Omendskiønt Koppernes Indpodning vel endnu har sine Hadere og Imodsigelser, der formedelst Vantro og mindre Indsigt bliver understøttede: saa har man dog baade her og andensteds Exempler paa, at Forældre og fornuftige Folk betiene sig med Forsigtighed og Tillid af de Midler, som Skaberen har forundt dem til Børnenes og Ungdommens Livs Forlængelse.”¹⁶⁰

Det var dermed ikke blot i 1803, men flere årtier tidligere, at gejstligheden forsøgte at fremstille medicin, og videnskab som en forlængelse af Guds vilje. Også i 1779 blev inokulationen beskrevet som et redskab som Gud havde givet mennesker, for at beskytte sig imod sygdom, og derfor et ”Redningsmiddel imod saa grusom en Sygdom, et Middel som Forsynet selv har villet lade opdage for at frelse saa mange 1000 Menneskers Liv.”¹⁶¹ Her understøttes det altså at man nogen tid før Jenners vaccine, og Hertels prædiken, har været overbevist om at de forebyggende medicinske midler var skabt med Guds tilladelse, og var et tilbud af Gud, for menneskene til bedre at bevare sig selv, og deres kære.

Desuden afspejles denne forbindelse mellem religion, og medicin i endnu en artikel fra *Berlingske Tidende* i 1763 hvor man fremhævede at den religiøse overbevisning, og de sundhedsfremmende opfindelser som inokulation, kunne ses som komplementære. Artiklen understregede at både religionen, og medicinen sigtede mod menneskets lykke, og velvære:

”Indpodelsen, som nu skal beskæftige deres Opmærksomhed, kan man ganske naturlig betragte fra 2de Sider, neml. i Henseende til Religionens Grundfæstninger, og i Henseende til de Fordeele som kunde flyde deraf for Mennesket. Begge fremstille sig vel paa adskillige Maader for Forstanden, men de foreene sig dog igien paa visse Maader; thi da Religionen sigter til Menneskets Lyksalighed, saa kan den ikke fordømme det, som geraader ham til sande Fordeele.”¹⁶²

Det var således en gennemgående overbevisning, både i 1700-tallet og i begyndelsen af 1800-tallet at medicinske opdagelser som inokulationen, og senere vaccinationen ikke kun var videnskabelige

¹⁶⁰ *Kiøbenhavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoirs Efterretninger*, No. 57 (31/7-1761) 2

¹⁶¹ *Kiøbenhavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoirs Efterretninger*, No. 179, 21de Aargang (2/11-1779)

4

¹⁶² *De til Forsendelse med Posten alene privilegerede Kiøbenhavnske Tidender*, No. 62 (5/8-1763) 3

fremskrift, men også i overensstemmelse med Guds vilje, og forsyn. Dette antages at have været med til, at underbygge ideen om at kirke, og videnskab ikke nødvendigvis var i konflikt, men tværtimod kunne understøtte hinanden i bestræbelserne på at sikre menneskets overlevelse, og sundhed.

Statens brug af præsterne i vaccinationsprogrammet

Når det kom til nye medicinske fremskridt som b.la. inokulation var det typisk dansk politik ikke at tvinge befolkningen; ligeså nægtede Danske Kancelli, som tidligere belyst at indføre tvangsvaccination i begyndelsen af 1800-tallet. I stedet håbede man fra statens side at borgerne frivilligt ville vælge vaccinen til på baggrund af oplysning, og opmuntring. Ifølge Bonderup var denne politiske tilgang alt andet end atypisk, for den danske regering:

”Den danske politiske ledelse fornægtede sig heller ikke i dette projekt. Det gjaldt som altid om at skabe tillid ved at undgå tvang. Eftersom kopperne var en jævnlige hængende epidemi, og da folket roen opfattede sygdommen som udtryk for uddrivelsen af kroppens urene væsker, ville den politiske ledelse *overbevise* folk om vaccinationens gode, samtidigt med at den var hensynsfuld over for befolkningens ængstelser.”¹⁶³

Den danske regering søgte altså tilsyneladende at gennemføre politiske tiltag, såsom vaccinationsprogrammet i starten af 1800-tallet uden at risikere borgernes tillid til staten ved at lade befolkningen beholde en fornemmelse af frihed. Ifølge Bonderup havde de danske myndigheder i slutningen af 1700-tallet anvendt sygdomsforebyggelse som et middel til at styrke staten, men i tiden efter Den Franske Revolution kan det synes at den danske stat i begyndelsen af 1800-tallet både skulle balancere nye strømninger om frihed, med ønsket om en vaccineret befolkning.¹⁶⁴ Man forsøgte at opretholde idealer om frit valg; dog oplevede man i Danmark samtidigt begrænset tilslutning til vaccinen, og som konsekvens heraf mangel på frisk materie til nye vaccinationer hvorfor den danske stat valgte at tage nye metoder i brug. I en brevudveksling mellem Vaccinationskommissionen og Danske Kancelli fra 1803 fremgår det blandt andet hvordan

¹⁶³ Bonderup, *En kovending*, 133

¹⁶⁴ Ibid. 133

Vaccinationskommissionen beder ”det Kongelige Danske Cancellie, om ikke Soldater, Matroser, i sær Rugdreng, Almissemødre, og Plejebørn, saavel som enhver, der nyder offentlig Understøttelse, her i Staden måtte pålægges at lade dem selv med Hustruer og Børn, saa mange, som ei har haft de naturlige Kopper, lades vaccinere af Under Chirurg Stebuss.”¹⁶⁵

Denne forespørgsel var, ifølge Bonderup, et resultat af, at de få vaccinerede danskere ikke vendte tilbage efter 9-10 dage hos lægen, for at afgive nyt vaccinematerie.¹⁶⁶ Man foreslog derfor at tvangsvaccinere mere ressourcetsvage borgere som f.eks. dem på offentlig understøttelse, for at sikre konstante beholdninger af materie til vaccine. Danske Kancelli nægtede til at begynde med, men vendte så tilbage med plakaten af 19. april 1805¹⁶⁷ som bekendtgjorde at danske lægerne måtte udskrive børn under offentlig understøttelse- og ’opdragelse’ til at blive vaccinerede, og dermed være materiebærere hvis ikke andre meldte sig frivilligt.¹⁶⁸ Disse fattige, og ofte forældreløse børns frivillighed var altså ikke længere opretholdt, og allerede her begynder den daværende regerings idealer om fri vilje, og ingen tvang, at smuldre.

Missionen fra Danske Kancellis-, og Vaccinationskommissionens side var klar: man måtte finde en strategi til at overbevise særligt de økonomisk svagere grupper i samfundet om frivilligt at lade sig vaccinere, for at undgå yderligere tvungne tiltag: ”For det første skulle en samfunds bærende gruppe, med god kontakt til befolkningen overbevises.”¹⁶⁹ Der er altså klare indikationer på at man fra programmets begyndelse var fuldt bevidst om at hverken lægestanden eller den politiske administration havde den nødvendige folkelige gennemslagskraft til at overbevise den brede befolkning. Løsningen måtte derfor findes udenfor de etablerede statslige, og medicinske institutioner, hvis idealerne om frivillighed, og oplysning skulle opretholdes nogenlunde fremfor at ty til yderligere tvang.

¹⁶⁵ Brevudveksling mellem Danske Kancelli og Vaccinationskommissionen dateret d. 14/02-1803, s. 61, punkt 2

¹⁶⁶ Bonderup, *En kovending*, 42

¹⁶⁷ ’Plakaten’/forordningen af 19/4-1805 bestemte at danske læger måtte henvise børn under offentlig understøttelse til tvungen vaccination som materiebærere, såfremt ingen andre meldte sig frivilligt.

¹⁶⁸ Bonderup, *En kovending*, 42

¹⁶⁹ Ibid. 75

På dette tidspunkt i begyndelsen af 1800-tallet var det i vidt omfang kun den politiske elite samt dele af den ressourcestærke borgerskabsgruppe der havde grundigt kendskab til vaccinen, og et positivt syn herpå. Det stod derfor hurtigt klart at de danske sognepræster måtte inddrages som nøgleaktører i formidlings- og overbevisningsarbejdet. Præsterne havde allerede igennem 1700-tallet fungeret som et vigtigt bindeled mellem stat, og befolkning, som tidligere belyst, især i landområderne hvor adgangen til information ofte var begrænset til det der blev forkyndt fra prædikestolen.

Dertil kom at præsten i mange lokalsamfund allerede havde status som både moralsk autoritet, og central embedsmand. Denne dobbelte rolle gjorde sognepræsten til en oplagt lokal figur, for staten at benytte i implementeringen af vaccinationsprogrammet, og allerede inden vaccinen indførte havde præsterne således fungeret som formidlere af statslige initiativer. Deres autoritet i det lokale rum muliggjorde derfor en mere effektiv, og tillidsbåret udbredelse af nye sundhedstiltag som vaccinationen.

Præsten som nøglefigur i statens sundhedspolitik

Særligt præsternes brede samfundsengagement, og deres forankring som autoriteter i lokalsamfundene gjorde dem til helt centrale aktører i implementeringen af det danske koppevaccinationsprogram i begyndelsen af 1800-tallet. Som tidligere belyst havde præsterne siden Danske Lov af 1683 haft et officielt ansvar, for at videreformidle statens bekendtgørelser, og fremme lydighed mod både Gud, og konge. Med introduktionen af koppevaccinen i Danmark blev denne rolle yderligere aktualiseret: præsterne fik til opgave at oplyse, og opmuntre forældre, og faddere til at lade barnet vaccinere i forbindelse med dåb. Ligeledes blev de opfordret til at fremme vaccinationen ved konfirmation, og andre passende lejligheder. Dette fremgår bl.a. i Callisens beretning: ”det skal være Gejstlighedens Pligt, saavel ved Barnedaab og Confirmation, som andre passende Leiligheder, at opmuntre Vedkommende til Vaccinationens Benyttelse.”¹⁷⁰

Den danske regering, og konge ønskede altså udtrykkeligt at fremme idealer om individuel frihed, og oplysning fremfor tvang. Målet var at opnå høj vaccinetilslutning gennem frivillighed, og opmuntring snarere via påbud, og straffe. Derfor blev det – i hvert fald formelt – gjort frivilligt,

¹⁷⁰ Callisen, *Physisk-medizinske Betragtninger*, 100

for præsterne at deltage i oplysningsindsatsen, selvom både Danske Kancelli, og Vaccinationskommissionen kraftigt anbefalede deres engagement. Det er dog vanskeligt at vurdere hvor reel denne frivillighed var. Som statslige embedsmænd, og lokale autoriteter stod præsterne som statens forlængede arm, og muligheden for at ignorere regeringens anmodninger fremstår derfor mere som et formelt valg end et reelt. Hvis præsten ønskede at bevare sin stilling, og autoritet, synes det næppe muligt helt at undlade at følge anbefalingerne.

På trods af løbende anbefalinger fra både Danske Kancelli, og Vaccinationskommissionen, oplevede Danmark fortsat gentagne koppeudbrud- og epidemier,¹⁷¹ og derfor skærpedes nu både regler, for vaccine, og straf; fra 1808 blev det lovpligtigt at isolere kopperamte mennesker, hænge varselsskilte på døre, og porte samt anmelde eventuelle udbrud af sygdom.¹⁷² Reglerne skærpedes også for sognepræsterne, og Vaccinationskommissionen ønskede herefter at de nye krav skulle forkyndes direkte fra prædikestolen; Danske Kancelli ville dog ikke indføre dette ved lov, men opfordrede præsterne på det kraftigste præsterne til at benytte prædikestolen når de talte om vaccinationen.¹⁷³

Hvorvidt præsternes engagement i vaccinationsprogrammet skyldtes ægte interesse, og velvilje, eller snarere var udtryk, for pligtfølelse, og statsloyalitet, er vanskeligt at fastslå. Dog tyder meget på at mange præster aktivt deltog i vaccinationsarbejdet – ikke blot ved oplysning, men også ved selv at forestå vaccinationerne i deres egne sogne.¹⁷⁴

Et markant eksempel er sognepræsten Niels Blicher fra Randlev som allerede i 1802 begyndte at vaccinere sine egne sognebørn.¹⁷⁵ Ifølge Nørr var Blicher en særdeles ivrig vaccinator der i 1810 kunne meddele stiftsøvrigheden i Aarhus at han havde vaccineret i alt 1422 – fuldkomment gratis.¹⁷⁶ Nørr beskriver Blichers engagement som båret af ”patriotisk Velvillighed og roesværdig

¹⁷¹ Man oplevede løbende koppeudbrud overalt i Danmark i den undersøgte periode, men særligt i 1801 og 1808 udbrød reelle, ødelæggende epidemier.

¹⁷² Callisen, *Physisk-medizinske Betragtninger*, 89

¹⁷³ Ibid. 90

¹⁷⁴ Ibid. 105

¹⁷⁵ Ibid. 105

¹⁷⁶ Nørr, *Præst og Administrator*, 387

Uegennyttighed”.¹⁷⁷ Blicher blev da også anerkendt officielt, og nævnt ved navn i Aarhus’ Adresse-avis i 1812 hvor hans indsats blev fremhævet:

”Hans Kongl. Majestæt har allernaadigst tilkiendegivet Sognepræsten N. Blicher i Randlev sin Tilfredshed med denne Virksomhed for Vaccinationens Udbredelse, i det han i Aaret 1810 har vaccineret 1519 Børn. Tilforn havde han vaccineret 805, og før Koekoppernes Indpodning blev bekiendt, havde han inoculeret 314, i alt 2638.”¹⁷⁸

Ifølge Nørr var det afgørende, for vaccinationsprogrammets succes at præsterne ikke blot informerede, men også selv gik foran som forbilleder; mange lod sig selv, deres hustruer, og børn vaccinere, og flere deltog aktivt i selve vaccinationen.¹⁷⁹ I Bonderups bog *Det Medicinske Politi* fremgår det hvordan sognepræsterne var de ”ivrigste hjælpere” som informerede direkte fra prædikestolen, hvornår, og hvor den næste vaccination skulle foregå.¹⁸⁰ I samme forbindelse understøttes samtidigt påstandene om præstens rolle i lokalsamfundet:

”Fra regeringens side var det et genialt træk at sætte præsten på opgaven. Han var regeringens mand i lokalsamfundet, og han nød stor anseelse og var en autoritet. Mange præster havde i de forudgående år vist engagement i sagen, således at de blev betragtet som forbilleder i deres sogne. (...) Der var ikke tale om en lidt fremmed, bedrevidende person som lægen, der boede længere væk. Nok var den indirekte tvang ikke til at komme uden om, da det var normen at blive gift, men præstens person og hans overtalelsesevner var tillidsvækkende og mildnede tvangen ved at give den en snært af frivillighed.”¹⁸¹

Ligeledes fremgår det i Rikke Alberg Peters, og Jakob Bek-Thomsens bog *Anti. Vaccinemodstandens historie* at det syntes fuldkommen naturligt i samtiden at overlade

¹⁷⁷ Ibid. 387

¹⁷⁸ Aarhus Stifts Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoires Tidender, som forsendes med Brevposten (No. 22, 7/2-1812) 1

¹⁷⁹ Nørr, *Præst og Administrator*, 387

¹⁸⁰ Bonderup, *Det Medicinske Politi*, 59

¹⁸¹ Ibid. 64

vaccinationsopgaven til præsterne.¹⁸² Man opdagede hurtigt at tilslutningen til vaccinationen steg markant når det var præsten – og ikke en fremmed distriktslæge – der stod, for oplysningen, og selve vaccinationen.¹⁸³ Også Skydsgaard understreger præsternes helt centrale betydning, og forklarer hvordan præsters deltagelse i 1800-tallet førte til en fordobling i antallet af nyvaccinerede.¹⁸⁴ Præsterne havde ganske enkelt en langt stærkere forankring, og tillid end de autoriserede læger – og dermed en helt særlig evne til at motivere befolkningen.

Samlet set har analysen vist hvordan sognepræsterne i begyndelsen af 1800-tallet kom til at udgøre et centralt bindeled mellem statens sundhedspolitiske agenda, og befolkningens traditionsbundne kultur. I en tid præget af oplysning, social ulighed, og nye videnskabelige frembrud, synes præsten at være den figur der kunne forene religiøs autoritet, og praktisk embedsarbejde. Særligt uden, for København hvor mistillid til det officielle sundhedssystem var udbredt, blev præsten ikke kun en formidler af statslige bekendtgørelser, men fungerede også som moralsk, og praktisk vejleder. Ved at anvende både religiøse, og rationelle argumenter – som det b.la. ses i Hertels prædiken – kunne sognepræsten tale 'tidens sprog' og bidrage til at forene det nye, og det gamle. På den måde bør sognepræstens rolle måske ikke kun ses som praktisk, men også som en vigtig brik i statens forsøg på at påvirke befolkningens sundhed.

Konklusion

Dette speciale har undersøgt hvordan sognepræsten i begyndelsen af 1800-tallet spillede en vigtig rolle i den danske stats indsats, for at udbrede koppevaccinationen som led i en bredere folkesundhedspolitisk strategi. I en periode præget af videnskabelige gennembrud, epidemier, og social uro blev præsten en central figur. En mellemmand der kunne forbinde statens intentioner med lokalbefolkningens forestillinger, og traditioner. Efter endt arbejde med samtidige kilder, og relevant litteratur står det klart at præstens virke ikke kun havde en religiøs dimension, men også

¹⁸² Rikke Alberg Peters & Jakob Bek-Thomsen, *Anti. Vaccinemodstandens historie* (Gads Forlag 2024) 68

¹⁸³ Ibid. 68-89

¹⁸⁴ Skydsgaard, *Fra pest til corona*, 29

omfattede praktiske, og sociale opgaver der gjorde ham til en sammensat embedsmand med bredt ansvar, og lokal gennemslagskraft.

En væsentlig pointe i analysen er at staten bevidst undlod at indføre officiel tvangsvaccination. Det skyldtes ikke blot juridiske eller politiske hensyn, men også et bevidst valg om at satse på de tillidsrelationer der allerede fandtes i samfundene. Her kom præsten til at spille en afgørende rolle fordi han både var et kendt ansigt, og en troværdig autoritet, for især almuen. Det var netop igennem hans officielle funktion, og hans personlige tilknytning til menigheden at han fik mulighed, for at påvirke folks holdninger til vaccination, og opfordre til handling.

En anden væsentlig observation er hvordan prædikenen blev brugt som redskab til at formidle sundhedspolitiske budskaber i et sprog, og en form der talte til både tro, og fornuft. Hvor Bregnsbo viser, at prædikestolen kunne fungere som kanal, for officielle meddelelser, og som indblik i præsternes egne synspunkter, og forestillinger, pegede Chesebrough på prædikenens værdi som historisk kilde til bedre forståelse af samtidens samfunde, og kultur. I en dansk sammenhæng fremstår prædikenerne som en oversat kildetype til viden om samspillet mellem stat, kirke, og befolkning – og dermed som en mulighed, for videre forskning.

Yderligere belyser specialets analyse almuens forhold til sundhed, og sygdom som var præget af lokale traditioner, økonomiske vilkår, og brug af de såkaldte ”kloge”. Det var derfor afgørende at information om vaccinen blev formidlet på en måde der gav reel mening, for almuen. Her kom præsterne igen i spil. Som både embedsmand, og sjælesørger havde han mulighed, for at oversætte statens ønsker til noget der kunne forstås, og accepteres i lokalsamfundene.

Specialet peger derfor på at sognepræstens rolle i vaccinationsprogrammet har været helt afgørende. Han var en nøgleperson – kulturelt, strategisk, og praktisk – i en tid hvor staten endnu ikke havde en færdig forvaltningsstruktur i hele landet. Koppevaccinationsprogrammet byggede i høj grad på relationer, og institutioner, der allerede fandtes, og her var præsten fuldstændigt central.

Analysen bidrager ydermere med et historisk blik på hvordan sundhedspolitik i Danmark ofte igennem tiden er blevet gennemført med udgangspunkt i tillid, og lokal forankring snarere end ved magtudøvelse. Samtidigt vises der at religiøse aktører-, og institutioner med fordel kan inddrages i undersøgelser af samfundsreformer; især i perioder præget af kulturelle, og ideologiske forandringer. Præstens unikke evne, via hans dobbelte samfundsrolle, til at forene religion, politik,

og lokalkultur illustrerer at religion, og politik ikke nødvendigvis var modsætninger, men i nogle tilfælde kunne være hinandens forudsætning.

Den dobbelte forankring, både som præst, og embedsmand, gjorde sognepræsten til en nøglefigur i fortællingen om statens sundhedspolitiske udvikling, og heri det originale vaccinationsprogram. Specialet afsluttes derfor ikke blot med den udfærdigede analyse, men med blik, for nye forskningsmuligheder indenfor prædikener, forordninger, og hverdagsliv – og dermed mod en bredere forståelse af autoritet, formidling, og folkesundhed i historisk perspektiv.

Litteraturliste

Bach-Nielsen, Carsten & Jens Holger Schjørring, *Kirkens Historie*, Hans Reitzels Forlag, 2012.

Bjørn, Claus, "Fra reaktion til grundlov (1800-1850)" i *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, bd. 10, 1990.

Bonderup, Gerda, "De "kloge" folk og det danske samfund. Kvaksalverforordningen af 5/9-1794 og de første 30 år derefter" *Historisk Tidsskrift*, 01 (1997) 275-304.

Bonderup, Gerda, "Konsensus i Danmark? Staten og lægerne i 1700- og 1800-tallet: - Historisk Essay" *Historiske/Jyske Samlinger*, 01 (1994) 90-101.

Bonderup, Gerda, "Lægestanden i historiografien og hvordan lægerne måske "virkelig" har været i det 19. århundredes Danmark", *Historisk Tidsskrift*, 01 (1992) 29-60.

Bonderup, Gerda, *Det Medicinske Politi, Sundhedspolitikken i Danmark 1750-1860*, Aarhus Universitetsforlag, 2006.

Bonderup, Gerda, *En kovending – koppevaccinationen og dens udfordring til det danske samfund omkring 1800*, Aarhus Universitetsforlag, 2001.

Bonderup, Gerda, Jørgen Mikkelsen & Lisbeth Skjernov, "af yderste Vigtighed for det hele Borgersamfunds Tryghed" *Medicinalberetninger og deres anvendelsesmuligheder i historisk forskning*, Selskabet til Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 2003.

Bregnsbo, Michael, "Den danske vej: Om traditionen for den danske konsensuskultur", *Historiske/Jyske Samlinger*, 01 (1996) 311-327.

Bregnsbo, Michael, "Kirkegangen og kirkekampen: udfordringerne til kirke og gejstlighed i de sidste årtier af 1700-tallet og den danske præstestands håndtering af dem", *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, Vol. 3 (February 2014) 66-84.

Bregnsbo, Michael, "Præster og bønder", *Siden Saxo: magasin for dansk historie*, Årg. 5, nr. 2 (1988) 37-43.

Bregnsbo, Michael, "Præster under pres", *Den jyske historiker*, nr. 105 (2004) 94-108, 154-155.

Bregnsbo, Michael, "Præstestanden og enevælden i Danmark 1660-1848", *Kirkehistoriske Samlinger*, Selskabet for Danmarks Kirkehistorie (1998) 51-63.

Bregnsbo, Michael, *Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed 1775-1800, belyst ved trykte prædikener og taler*, Den danske historiske Forening, 1992.

Bregnsbo, Michael, *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Udviklingen i præsternes syn på samfundsorden og statsmagt i Danmark 1775-1848, belyst ved trykte prædikener*, Museum Tusculanums Forlag, 1997.

Broadbridge, Edward & Hans Raun Iversen, "Det moderne Danmarks opkomst: Grundtvigs tid 1783-1872" i *Grundtvig: Biografi og breve*, Aarhus Universitetsforlag, 2023.

Chesebrough, David B. & Lawrence W. McBride, "Sermons as Historical Documents: Henry Ward Beecher and the Civil War", *The History Teacher*, Vol. 23, No. 3 (May 1990) 275-291.

Chesebrough, David B., "The Civil War and the use of Sermons as Historical Documents.", *OAH Magazine of History*, Vol. 8, No. 1, The Civil War (Fall 1993) 26-29.

Foghsgaard, Lasse, "Vaccineskeptikere i 1800-tallet brugte den samme retorik, som vi ser i dag: "Det er tankevækkende, at den form for argumentation har overlevet" i Politiken, 12/03-2024
<https://politiken.dk/viden/viden/art9787206/»Det-er-tankevækkende-at-den-form-for-argumentation-har-overlevet«> .

Foghsgaard, Lasse, Rikke Alberg Peters & Jakob Bek-Thomsen, "Vaccineskepsis i koppernes og coronaens tid" i Politiken, 10/03-2024
https://bibliotek.dk/infomedia/vaccineskepsis-i-koppernes-og-coronaens-tid_lasse-foghsgaard/work-of:870971-avis:138087492/ea21f258

Gotfredsen, Edvard, *Medicinens Historie*, tredje udgave, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1973.

Jesper; Magnus, Michael von; Hartling, Ole: *kvaksalveri* i *Lex* på lex.dk. Hentet 20. maj 2025 fra <https://lex.dk/kvaksalveri>

Koch, Hal, *Danmarks Kirke gennem Tiderne*, Gyldendal, 1965.

Lindhardt, Poul Georg, *Stat og kirke*, 2. reviderede udgave, Lindhardt og Ringhof, 2022.

Mogensen, Christina Lysbjerg: *Danske Lov 1683* i *Danmarkshistorien* på lex.dk. Hentet 20. maj 2025 fra https://danmarkshistorien.lex.dk/Danske_Lov_1683

Nørr, Erik, *Præst og Administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800-1841*, GEC Gads Forlag, 1981.

Pedersen, A. F. Narager, "Prædikenens idéhistorie", *Historisk Tidsskrift*, Bind 14, række 2, København (1980) 297-298.

Peters, Rikke Alberg, & Jakob Bek-Thomsen, *Anti. Vaccinemodstandens historie*, Gads Forlag, 2024.

Rasmussen, Jens, *Præstegården i lokalsamfundet: Dagligliv og kulturarv*, Aarhus Universitetsforlag, 2021.

Skydsgaard, Morten A., "1810: Vaccination" & "1809: Lægevidenskab" i *Danmark bliver Danmark: Krig, damp og genier i 1800-tallet*, Aarhus Universitetsforlag, 2014.

Skydsgaard, Morten A., "Kokopper og vaccination" i *50 opdagelser: Højdepunkter i naturvidenskaben*, Aarhus Universitetsforlag, 2013.

Skydsgaard, Morten A., *Fra pest til corona*, Aarhus Universitetsforlag, 2021.

Kildeoversigt***Trykte kilder***

Callisen, Heinrich, *Physisk-medizinske Betragtninger over Kjøbenhavn*, Anden Deel, Frederik Brummers Forlag, 1809.

Hertz, Christian Elers, *Fattigreglementerne af 5. Juli 1803 og Placaten af 14. December 1810 med vedføjede Bestemmelser og Forandringer, samt nogle Anmærkninger*, Fyens Stifts Adressecontoir og Bogtrykkerie, 1828.

Petersen, Johan, *Om Kokopperne, Melkekopperne eller de nye Kopper, deres Indpodning og deres Ævne til at afvende Smitten af de almindelige Børnekopper*, Joh. Rud. Thiele, 1806.

Schou, J. H. *Chronologisk register over de kongelige forordninger og åbne breve*, "Forordning som nærmere forklarer og bestemmer Trykkefrihedens Grænser", del 12: 1797-1799, s. 674-688.
https://danmarkshistorien.lex.dk/Trykkefrihedsforordningen_af_1799_samt_tillæg_fra_1814

Stauning, Jørgen, *Prædiken over Esa. 43, 1-3 paa den forordede Andagts- Bededag i Anledning af den ulykkelig Ildsvaade som fortærede Kongeboligen Christiansborg, holden til Høimesse i Marieboe Kirke*, Paul Hermann Höecke, 1794.

Sigurd Müller, "Jørgen Lund Hertel: Om Koekopperne. En prædiken paa tredje Søndag efter Trinitatis 180" i *Samlinger fra den danske Litteratur udvalgt af Sigurd Müller*, København, 1895.

Aviser**Mediestream:**

Avismateriale fra Mediestream er fundet digitaliseret på
<https://www2.statsbiblioteket.dk/mediestream/> .

Collegial-Tidende, No. 51, 19/12-1810.

De til Forsendelse med Posten alene privilegerede Kiøbenhavnske Tidender, No. 37, 7/5-1770.

De til Forsendelse med Posten alene privilegerede Kiøbenhavnske Tidender, No. 51, 27/7-1763.

De til Forsendelse med Posten alene privilegerede Kiøbenhavnske Tidender, No. 62, 5/8-1763.

Kiøbenhavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoires Efterretninger, 21de Aargang, No. 179, 2/11-1779.

Kiøbenhavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoires Efterretninger, 44. Aargang, No. 350, 13/9-1802.

Kiøbenhavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoires Efterretninger, No. 57, 31/7-1761.

Aarhus Stifts Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoires Tidender, som forsendes med *Brevposten*, No. 22, 7/2-1812.

Bibeltekster

Bibelselskabet:

Bibeltekster fra Bibelselskabet er fundet digitaliseret på <https://www.bibelselskabet.dk> .

Johannesevangeliet kapitel 5, vers 9b-18.

Lukasevangeliet kapitel 14, vers 1-6.

Markusevangeliet kapitel 3, vers 1-6.

Matthæusevangeliet kapitel 26, vers 36-46 & kapitel 12, vers 9-14.

Utrykte kilder

Rigsarkivet:

Arkivmateriale fra Rigsarkivet er fundet digitaliseret på <https://soeg.rigsarkivet.dk> .

Breve:

Den Kgl. Vaccinationskommission til Danske Kancelli d. 14/02-1803, s. 61, punkt 2.

Arkivserie: Forhandlings- og korrespondanceprotokol (1801-1805)

Arkivskaber: Den Kgl. Vaccinationskommission (1801-1805)

Pakkenr. F14A-1